

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ИБРОҲИМ МЎМИНОВ НОМИДАГИ ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ
ИНСТИТУТИ**

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси И.Мўминов номидаги
Фалсафа ва ҳуқуқ институти 50
йиллигига*

ЭМИНЖОН ЭГАМБЕРДИЕВ

СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ МУАММОЛАРИ

**(ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, МАНСАБДОР
ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН
БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА КЎРИБ
ҲАЛ ҚИЛИНАДИГАН ИШЛАРНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ТАРТИБИ)**

Ўқув қўлланма

Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти
Тошкент – 2008

Суд ишларини юритиш муаммолари (Давлат органлари ва бошқа органлар, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар ва аризалар бўйича судда кўриб хал қилнадиган ишларнинг процессуал тартиби). Ўқув қўлланма. // Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008. 72 б.

Эминжон Эгамбердиев Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ тизимидаги махсус фанлардан бири — Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал ҳуқуқи соҳаси бўйича мустақил давлатимиз учун юқори малакали ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш борасида узоқ йиллардан бери меҳнат қилиб келаётган таниқли ҳуқуқшунос олимлардан биридир. У ижодий ва илмий-педагогик фаолияти давомида кўплаб мақола, монография, ўқув, ўқув-услубий қўлланмалари ва илмий ишлари билан ҳуқуқшунослик фанини ривожлантиришга муносиб ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Қўлингиздаги ушбу ўқув қўлланма фуқаролик суд ишларини юритиш турлари бўйича муаллифнинг кузатишлари ҳамда изланишлари натижасидир. У судьяларга, илмий ходимларга, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи барча органларнинг ходимларига ёки ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлайдиган олий ўқув юртлари ва коллежлар талабалари учун суд ишларини юритиш ва унинг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш борасида муҳим аҳамият касб этади.

Масъул муҳаррир: юридик фанлари доктори *С.С.Ҳамроев*

Такризчилар: юридик фанлари номзоди, доцент *М.Насуллаев*,

юридик фанлари номзоди, доцент *З.Н.Эсонова*.

Ўқув қўлланма А-1-025 сонли “Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари ва фойдаланиш ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари” мавзусидаги лойиҳаси асосида тайёрланди.

© Эминжон Эгамбердиев,

© Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008

МУҚАДДИМА

Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ва уни таъминлаш, демократик ҳуқуқий давлат қураётган ҳамда адолатли фуқаролик жамиятини барпо этаётган мамлакатимизда ўта муҳим аҳамиятга эга бўлган масалалардан бири ҳисобланади. Бу муҳим вазифани бажаришда барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, айниқса, одил судловни амалга ошириш йўли билан суд ҳокимиятини амалга оширувчи, давлат ҳокимияти органларидан бири суд органларининг роли бекиёсдир.

Давлатимизнинг асосий қонунда инсон омили биринчи ўринга қўтарилган. Буни Асосий қонунимиз ўн учинчи моддасининг мазмунини баён этилган ҳолатларда кўришимиз мумкин. Бу масала ушбу моддада қуйидагича баён этилган. “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий кадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади”¹. Шундай экан демократик ҳуқуқий давлат қураётган давлатимиз ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойилларига асосланиб амалга оширади².

Инсон унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда уни таъминлаш масаласи, кишилик жамиятининг барча босқичларида энг муҳим долзарб бўлиб келган. Президентимиз иборалари билан айтадиган бўлсак, “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари, уларни ҳар томонлама ҳимоялаш ва таъминлаш эканлигини жамиятнинг демократлаштириш йўллари ҳақида гапирар эканмиз, бу мавзу дунёда ҳар доим, айниқса, сўнгги пайтларда энг ўткир долзарб масалага айланиб бораётганлигини кузатиш мумкин ва буни табиий ҳол деб қабул қилишимиз керак”³. Президентимизни ушбу кўрсатмалари масалани нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далolat беради ва ўз навбатида суд-ҳуқуқ соҳаси бўйича амалга ошириб борилаётган ҳозирги даврда инсон ва фуқароларнинг бузилган моддий характердаги субъектив ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини судлар орқали, фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган процессуал нормаларни қайта илмий жиҳатдан таҳлил қилиб, уларни янада такомиллаштириш борасида таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишни ҳаётнинг ўзи такозо этмоқда.

Жисмоний ва юридик шахсларнинг бузилган ёки низолаштирилган ҳуқуқларини фуқаролик суд ишларини юритиш асосида ҳимоя қилишлик ва унинг турлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал Кодексининг иккинчи моддасида кўрсатилган. Давлат органлари ва бошқа

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2008, 5-6.

² Ўта асар.

³ Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий кадрият. “Халқ сўзи”. 2005 8 декабрь.

органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-харакатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича суд ишларини юритиш, Фуқаролик суд ишларини юритишнинг мустақил турларидан бири бўлиб ҳисобланади ва ўзига хос бўлган бир қатор хусусиятларга эга.

Фуқаролик процессуал қонунчилиги нормалари билан ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинадиган суд ишларини юритиш тури ҳам шу турдаги иш юритиш тартибида судлар томонидан кўриб ҳал қилинадиган ишлар бўйича, инсон ва фуқароларга қонуний тарзда берилган шахсий ҳуқуқлар, эркинликлар, сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий ҳуқуқларни ҳимоя қилишда бошқа турдаги суд ишларини юритиш каби муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик суд ишларини юритишнинг бу тури бўйича фуқаролик ишлари бўйича туманлараро туман (шаҳар) судлар ва юқори бўғиндаги судлар, ўзларига тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишларни мазмунан кўриб ҳал қилиш йўли билан мамлакатимизда қонунчиликни ва ҳуқуқ тартибини мустаҳкамлашга, ҳуқуқни бузиш ҳолатларининг олдини олиш ва унга барҳам бериш, фуқароларнинг амалдаги қонунларни тўлиқ ҳолда бажариши ва улар ўртасида тинчлик, миллий тотувликни таъминлаш, ҳамда жамият турмуш қондаларини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашга ёрдам бериши лозим.

§ 1. ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА КЎРИБ ХАЛ ҚИЛИНАДИГАН ИШЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятни барпо этиш борасида иқтисодий, сиёсий, маънавий ва маданий соҳалар бўйича муҳим аҳамиятга эга бўлган кенг қамровли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Бу ислоҳотларнинг замирида инсон манфаатлари ётади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида шундай дейилган, «Ўзбекистон халқи: инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлиги, ... ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятини ... Ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини..., халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қонунилари устуңлигини..., республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида, ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилди»⁴.

Бу Конституция давлатимизни асосий қонуни бўлиб, унинг иккинчи бўлимида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари қонуний тарзда кўрсатилган. Инсон ва фуқароларга берилган бу ҳуқуқлар ва эркинликлар давлат томонидан қафолатланган. Бу ҳолат Конституциянинг Х-боби ва бу бобга тегишли бўлган 43-46 моддаларда қонуний тарзда кўрсатиб қўйилган.

Инсон ва фуқароларга берилган асосий ҳуқуқ ва эркинликларни қонуний тарзда ҳимоя қилиш давлатимиз олдидан турган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Бу борада мамлакатимизда ўтказилаётган суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларни аҳамияти беқиёсдир. Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислоҳотларни амалга оширишдан асосий мақсад, инсон ва фуқароларга Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонулар билан

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. "Ўзбекистон" 2008 йил, 3-бет.

берилган шахсий ҳуқуқлар ва эркинликлар, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва буни амалга оширувчи судларнинг мустақиллигини таъминлашдир. Шундай экан суд ҳокимиятини амалга оширувчи судларнинг мустақиллигини таъминламасдан туриб, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ўз вақтида, адолатли равишда ҳимоя қилинишига тўла равишда эришиб бўлмайди.

Инсон унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатлари олий кадрият ҳисобланади. Бу борада И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўн уч йиллигига бағишланган тантанали маросимда “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари — энг олий кадрият” мавзусида қилган маърузасида “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари, уларни ҳар томонлама ҳимоялаш ва таъминлаш, жамиятни демократлаштириш йўллари ҳақида гапирар эканмиз, бу мавзу дунёда ҳар доим, айниқса, сўнгги пайтларда энг ўтқир долзарб масалага айланиб бораётганлигини кузатиш мумкин ва буни табиий ҳол деб қабул қилишимиз керак”⁵лиги тўғрисида берган кўрсатмалари, инсон ва фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқлар ва эркинликлар, сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий ҳуқуқларни фуқаролик суд ишларини юритиш тартибда бир бутун суд тизимига кирувчи жиноят ишлари бўйича судлар ҳамда фуқаролик ишлари бўйича туманлараро туман (шаҳар) судлари томонидан ҳимоя қилиш борасида ўта муҳим аҳамиятга эга.

Инсон ва фуқароларнинг, шунингдек, юридик шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган фуқаролик суд ишларини юритиш турларидан бири — давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга доир суд ишларини юритишдир. Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича

⁵Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари — энг олий кадрият. Т.1 “Ўзбекистон” 2005 йил. 80-б.

умумий ҳамда ҳўжалик судлари томонидан процессуал конунчилигида белгилаб қўйилган тартибда, фуқаролик суд ишларини юриштининг умумий кондаларига асосланган ҳолда мазмуна қўриб ҳал қилинадиган ишлар, ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу ишлар асосан жисмоний ва юридик шахслар билан давлат органлари ва мансабдор шахслар ўртасндаги ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқади. Бу ишлар, ўзларининг ҳуқуқий табиатига қўра, маъмурий-ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ишлар таркибига киради.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал Кодексининг учинчи кичик бўлимини номи ва шу бўлимга қарашли бўлган 26-бобининг 264-моддасида кўрсатиб қўйилган ҳолат бўйича бу ишларни қайси ҳуқуқ соҳасидан келиб чиқишлигини аниқлаб бўлмаслиги, буни аниқлаштириш мақсадида мазкур ишларни маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқишлигини ҳисобга олиб (бундан кейин маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар деб) ушбу ишлар бўйича сўз юригамиз.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича сўз юригилганда, биринчи навбатда шунга эътибор бериш керакки, бу туркумдаги ишлар асосан маъмурий йўл билан маъмурий органлар томонидан қўриб ҳал қилинади. Шундай бўлса-да, айрим турдаги ишлар амалдаги фуқаролик процессуал конунчилиги ҳамда 1995 йил 30 августдан “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”⁶ ги қонунда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларнинг айримлари судларга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилганлиги учун бу ишларни маъмурий органлар маъмурий тартибда қўриб ҳал қилолмайдилар. Бунга асосий сабаб уларни қонуний тарзда судларга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилганлиги ҳисобланади.

⁶ Ўзбекистон Олий Мажлисининг Аҳборотномаси. 1995 йил, 9-сон, 183-модда, 112-бет.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судлар томонидан фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида мазмунан кўриб ҳал қилинадиган ишларга қуйидагилар кирди:

1) Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан берилган шикоятларга доир ишлар;

2) нотариуснинг, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органининг муайян ҳаракатларни бажаришни рад этганиги ёки нотўғри бажарилганлиги устидан берилган шикоятларга доир ишлар;

3) прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги аризасига оид ишлар.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган бу ишлар, ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра, даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш тартибида судлар томонидан процессуал қонунчилигида белгилаб қўйилган тартибда мазмунан кўриб ҳал қилинса ҳам, у ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ишларни судда кўриб ҳал қилишнинг асосий хусусияти шунднки, суд бу ишларни кўриб ҳал қилиш жараёнида давлат ҳокимияти органлари, жамоат бирлашмаларининг маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлигининг қонунийлигини текширади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 15-моддасида Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади.

Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш қўрадилар деб ёзилган бўлса, Конституциянинг 44-моддасида “Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади деб қонуний тарзда кўрсатиб қўйилган.

Шундай бўлса-да, қандай хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиниши мумкинлиги аниқ қилиб кўрсатилмаган. Бу борада ФПКнинг 264-моддасида шундай дейилган: “давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга оид ишлар”. Бу модданинг мазмунидан ҳам қандай характердаги хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилишини аниқлаб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини буздиған ёки таъсир этадиган норматив ёки норматив ҳаракатларга эга бўлмаган актларни тушуниш керак.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал Кодексини 266-моддасида судга шикоят қилиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) кўрсатилган. Ушбу модданинг мазмунига кўра, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ҳайъат таркиби томонидан ҳамда яққа тартибда амалга оширилган ва пировард натижада:

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилишига;

Фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш йўлида тўскинликлар вужудга келишига;

Фуқаро зиммасига бирорта ғайриқонуний мажбурият юклатилишига ёки унинг ғайриқонуний равишда бирон-бир жавобгарликка тортилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлари (қарорлари) судга шикоят қилиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар жумласига киради.

Ушбу модданинг номланишида, бунинг бириччи қисми ҳамда унинг якунида кўрсатилган ҳолатлар, маълум қўшимчалар ва тегишли аниқликлар қиритишни талаб қилади. Масалан: ФПКнинг 266-моддаси “Судга шикоят қилинадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар)” деб номланса, биринчи қисмининг якуни “амалга оширилган ва пировард натижада” эмас, оддий шаклда қуйидаги ҳаракатлар деб икки нуқта қўйилиб, учала тури кўрсатилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиған ишлар ўзининг тааллуқлиги билан даъволи ишлардан фарқ қилади. Судловга тааллуқлиқни

умумий коидаларида кўрсатилишча, аризалар жавобгар доимий яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги судга берилади. Ташкилотларга нисбатан ариза уларнинг органлари жойлашган ҳудуддаги судга берилади (ФПКнинг 145-моддаси).

Ушбу модданинг мазмунига кўра, ишнинг судловлиги алтернатив тарзда белгиланган. Шунинг учун даъвогар ўзининг бузилган ёки низолашилаётган субъектив ҳуқуқларини жавобгарни доимий яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги суддан қайси бири унга маъқул бўлса, уша судга мурожаат қилиш йўли билан химоя қилиш ҳуқуқига эга. Бу асосан даъволи ишларга хосдир. Юқоридаги модданинг 2-қисмида ташкилотларга нисбатан ариза уларнинг органлари жойлашган ҳудуддаги судга берилади деб кўрсатилганлиги, бу маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиغان яъни давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан бериладиган шикоятларга ҳам тааллуқли.

Шикоятга оид ишларнинг судловга тааллуқли ФПКнинг 267-моддасида кўрсатилган. Ушбу модданинг биринчи қисмида Шикоят фуқаронинг хохишига кўра, ўзи яшаб турган жойдаги судга ёки давлат органи ва бошқа орган ёхуд мансабдор шахснинг иш жойи жойлашган ҳудуддаги судга берилади деб кўрсатилган. Иккинчи қисмида эса, ушбу кодекснинг 26-29-бобларига мувофиқ судлар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан берилган шикоятларни кўрадилар, қонун ҳужжатларига мувофиқ шикоят қилишнинг бошқача тартиби белгиланган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бериладиган шикоятлар бундан мустасно деб кўрсатилган.

Ушбу модданинг мазмунидан кўричиб турибдики, шикоятга оид ишларнинг судловга тааллуқлиги ҳам алтернатив шаклда белгиланган. Шунга кўра фуқаро давлат органи ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракати (қарори) устидан шикоят бермоқчи бўлса, ўзининг шикоятини ўзи яшаб турган жойдаги судга ёки давлат органи ва

бошқа орган ёхуд мансабдор шахснинг иш жойи жойлашган ҳудуддаги судга бериши мумкин. Қайси суд унга маъқул бўлса, ўша судга шикоят тақдим қилиб, ўзининг бузилган субъектив ҳуқуқини ҳамда қонуний манфаатини ҳимоя қилади.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят қилиш ФПКнинг 27-бобига тегишли бўлган 269-моддасида кўрсатилган. Ушбу модданинг мазмунига кўра, фуқаро ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бевосита судга ёки бўйсунув тартибида юқори органга, мансабдор шахсга мурожаат қилиши мумкин. Агар фуқаро бевосита судга эмас, бўйсунув тартибида юқори орган ёки мансабдор шахсга шикоят тақдим қилган бўлса, бу шикоятни юқори турувчи орган ёки мансабдор шахс бир ой муддат ичида кўриб чиқиши шарт. Фуқаро ўзининг берган шикоятга юқори орган ёки мансабдор шахсдан рад жавобини олган бўлса ёки шикоят берган кундан эътиборан бир ой ичида жавоб олмаган бўлса, судга шикоят қилишга ҳақли бўлади.

Фуқароларнинг процессуал қонуничилигида кўрсатилишича шикоят қуйидаги шахслар томонидан берилди:

а) субъектив ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилган фуқаро ёки унинг вакили;

б) фуқаронинг илтимосига биноан тегишли равишда ваколат берилган жамоат бирлашмасининг вакили ёки меҳнат жамоасининг вакили.

Бу шахслар судга шикоят бериш йўли билан ҳуқуқи ёки эркинликлари бузилган фуқарони бузилган ҳуқуқи ҳамда эркинликларини ҳимоя қилдилар. Агар ҳуқуқи ёки эркинликлари бузилган фуқаро ҳарбий хизматчи бўлса, унинг ҳуқуқи ёки эркинликларини бузган ҳарбий бошқарув органлари ва ҳарбий мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан ҳарбий судга шикоят билан мурожаат қилади.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят қилиш бўйича,

судга шикоят билан мурожаат қилиш муддатларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Судга шикоят қилиш учун қуйидаги муддатлар белгиланган:

а) фуқарога ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги маълум бўлган кундан эътиборан уч ой;

б) фуқаро юқори органдан, мансабдор шахсдан шикоятни қаноатлантириш рад этганлиги тўғрисида ёзма маълумот олган кундан эътиборан бир ой;

в) фуқаро ўзининг шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берилган кундан эътиборан бир ой ўтгандан кейин.

Агар ҳуқуқи бузилган шахс судга шикоят билан мурожаат қилиш муддатини ўтказиб юборган бўлса, суд бу муддатни ўтказиб юборилганлигининг сабабларини аниқлаб чиқиши керак. Агар шикоят бериш муддати узурли сабабларга кўра ўтказиб юборилган бўлса, суд бу муддатни тиклаб бериши керак. Агар муддат узурсиз сабабларга кўра ўтказиб юборилган бўлса, суд шикоят билан судга мурожаат қилган шахсни шикоятни ўз иш юритишига қабул қилиб олишни рад этиб, бу ҳақда ажрим чиқариши керак.

Фуқаро томонидан ўзининг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида судга тақдим этган шикоятда баён қилинган талаблар судга тааллуқли бўлса, судья шикоятни кўриб чиқиш учун қабул қилиб олиши керак. Судья фуқарони шикоятини ўз иш юритишига қабул қилиб олгандан сўнг, қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириши керак:

1) фуқарони ҳуқуқлари ва эркинликларини бузган давлат органлари ва бошқа орган ва мансабдор шахсларни ишни тез ва тўғри ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган зарур ҳужжатларни талаб қилиб олади;

2) ҳуқуқи ёки эркинликлари бузилган фуқаронинг илтимоси ёки судга ўзининг ташаббуси билан шикоят қилинган хатти-ҳаракатнинг (қарорнинг) ижросини тўхтатиб қўйиш масаласини ҳал қилади.

Фуқаро томонидан судга тақдим этилган шикоятни суд, суд мажлисида мазмунан кўриб ҳал қилади ва бунинг натижасида ҳал қилув

қарорини чиқаради ва ушбу ҳал қилув қарори билан қуйидагиларни амалга ошириши керак:

а) шикоятни кўриб ҳал қилиш жараёнида суд, уни асосли эмаслигини аниқласа, шикоят қилишга сабаб бўлган хатти-ҳаракатни (қарорни) ғайриқонуний деб топади, фуқаронинг шикоятда баён қилинган талабини қаноатлантириш вазифасини юқлайди, унга нисбатан қўлланган жавобгарлик чораларини бекор қилади ёки унинг бузилган ҳуқуқлари ва эркинликларини бошқа йўллар билан тиклайди.

б) агар суд шикоятга сабаб бўлган хатти-ҳаракатни (қарорни) қонуний, фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилмаган деб топса, у шикоятни қаноатлантиришни рад этади.

Шикоят бўйича қабул қилинган суд ҳал қилув қарори фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузган тегишли давлат органи ва бошқа органга ёки мансабдор шахсга, шунингдек, фуқарога ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин ўн кундан кечиктирмасдан юборилиши керак.

Ҳал қилув қарорининг ижроси ҳақида ҳал қилув қарори олинган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай суд ва фуқарога маълум қилиниши лозим. Ҳал қилув қарори ижро этилмаган тақдирда суд ФПКнинг 381-моддасида назарда тутилган чораларни қўллаш, яъни давлатнинг мажбурий чораларини қўллаш йўли билан ҳал қилув қарорини ижросини таъминлайди.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят қилиш борасида сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан шикоят бериш ўзига хос хусусиятларга эга. Бунинг энг асосий хусусияти шундаки, бу шикоят уч кундан кечиктирмай кўриб чиқилиши керак. Агар сайловга олти кундан кам вақт қолган бўлса, берилган шикоят дарҳол кўриб чиқилиши лозим.

Бу борада шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракати (қарори)дан норози бўлган шахс, судга шикоят беришдан

олдин сайлов комиссиясига, масалан, участка сайлов комиссиясининг ҳаракатлари устидан округ сайлов комиссиясига, округ сайлов комиссиясининг ҳаракатлари устидан Марказий сайлов комиссиясига ариза билан мурожаат қилишлари керак. Агар тегишли бўлишига қараб сайлов комиссиялари йўл қўйилган камчиликларни тузатмасалар, шикоят билан судга мурожаат қилишлари мумкин бўлади.

Сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга берилган шикоятни суд аризачини ва тегишли сайлов комиссиясининг вакилини, шунингдек, прокурорни, агар шикоят аризачига эмас, балки бошқа фуқарога дахлдор бўлса, ўша шахсни ҳам чақирган ҳолда кўриб ҳал қилади. Лекин бу шахсларнинг суд мажлисига келмаслиги, шикоятни кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди. Бундай шикоят бўйича суднинг чиқарган ҳал қилув қарори чиқарилиши биланоқ дарҳол тегишли сайлов комиссиясига ва аризачига топширилади. Суднинг ҳал қилув қарори сайлов комиссиялари томонидан йўл қўйилган камчиликларни тузатиш учун асос бўлади.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятларга доир ишлардан яна бири, бу – нотариуснинг, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органининг муайян ҳаракатларни бажаришни рад этганлиги ёки нотўғри бажарилганлиги устидан берилган шикоятлардир.

Давлат нотариати органларида фаолият кўрсатаётган нотариуслар, шунингдек, хусусий нотариат идораларида фаолият кўрсатиб келаётган нотариуслар, ўз фаолиятларини 1997 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг нотариат тўғрисидаги қонунга асосланиб амалга оширадилар. Нотариуслар муҳим аҳамиятга эга бўлган нотариал ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қиладилар.

Жисмоний ва юридик шахсларга берилган ҳуқуқлардан бири, нотариал ҳаракатларни бажармаслик ёки бажаришдан бош торттишлик,

устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқдан манфаатдор шахслар фойдаланадилар.

Манфаатдор шахс нотариуслар томонидан бажарилган нотариал ҳаракатларни ёки нотариал ҳаракатни бажариш рад этилганлигини нотўғри деб ҳисобласа, бу ҳақда у нотариал идора жойлашган шаҳар, қишлоқ, овул ўзини-ўзи бошқариш органи жойлашган ҳудуддаги судга шикоят бериши мумкин.

Мансабдор шахслар томонидан васиятномалар ва ишонч қоғозлари нотўғри тасдиқланганлиги ёки уларни тасдиқлаш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар тегишли касалхона, бошқа стационар, давлат-профилактика муассаси, санаторий, қариялар ва ногиронлар уйи, экспедиция, госпиталь, ҳарбий даволаш муассасаси, ҳарбий қисм, кўшилма, ҳарбий ўқув юрти, жазони ижро этиш жойи ўрнашган ҳудуддаги судга берилади.

Бу ишлар бўйича судга шикоят қилиш билан боғлиқ масалалардан бири — бу шикоят билан судга мурожаат қилиш муддатидир. Манфаатдор шахс нотариус томонидан бажарилган нотариал ҳаракатни нотўғри деб топса ёки нотариал ҳаракатни бажаришни рад этган бўлса, нотариуснинг бундай ҳаракатлари устидан йигирма кун ичида судга шикоят бериши мумкин.

Агар манфаатдор шахс нотариуснинг бажарган ҳаракатини нотўғри деб топса ёки уни нотариал ҳаракатни бажаришни рад этганлиги туфайли қонунда кўрсатиб қўйилган муддатда судга шикоят берган бўлса, у ўзининг судга берган шикоятида нотариус томонидан бажарилган нотариал ҳаракатнинг ёки бундай ҳаракатни бажаришни рад этилганлигини нотўғрилиги нималардан иборат эканлигини кўрсатиб бериши керак.

Шикоят бериш муддати ўтказиб юборилган бўлса, суд, судга тақдим этилган шикоят муддатини ўтказиб юборилганлиги сабабларини аниқлаб сабаблари узрли бўлса, тиклайди. Шундан сўнг манфаатдор шахс судга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин. Агар муддатни ўтказиб юборилганлигининг сабаблари узрsiz бўлса, суд шикояти ўз ич юритишига қабул қилишни рад этиб, бу ҳақда ажрим чиқариши керак.

Нотариус ёки консул томонидан нотариал ҳаракатларни бажариш натижасида қарздорга берилган ижро хати, бир вақтнинг ўзида ижро асоси бўлиб ҳисобланади ва буни ижро босқичида ижро органи амалга оширади. Агар қарздор нотариус ёки консул томонидан берилган ижро хатидан норози бўлса, судга даъво тақдим этиш йўли билан низоланиши мумкин. Бажарилган нотариал ҳаракат негизида манфаатдор шахслар ўртасида келиб чиққан ҳуқуққа доир низо бўлса, бу ўзининг тааллуқлигига қараб суд томонидан кўриб ҳал қилинади.

Фуқаролар фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларининг ҳаракатлари устидан ҳам шикоят қилишлари мумкин. Бу органлар фуқаролик ҳолати билан боғлиқ бўлган далолатномаларни ёзиш билан бирга, бу идоралар онла қонунчилигида ҳамда фуқаролик процессуал қонунчилигида кўрсатилган, никоҳдан ажралш нишларини ҳам кўриб ҳал қилади. Бунинг учун никоҳдан ажралувчилар ўртасида вояга етмаган боласи бўлмаслиги керак ва шу билан биргаликда уларнинг иккаласи ҳам (эр ва хотин) никоҳдан ажралошга рози бўлишлари керак.

Фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органлари, фуқаролик ҳолати тўғрисидаги ёзувга тузатишлар киритишни рад этса, фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш дафтаридаги нотўғриликларни белгилаш тўғрисидаги нишлар, судга тааллуқли бўлганлиги учун бу ишларни судлар кўриб ҳал қилади.

Фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органларининг ҳаракатларидан норози бўлган шахс, судга шикоят билан мурожаат қилишни мумкин. Шикоят билан судга мурожаат қилган шахс, ўзининг судга тақдим этган шикоятида фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш дафтаридаги хатоликлар нимадан иборат эканлиги, тузатиш киритиш қачон ва қайси фуқаролик ҳолати актларини қайд этиш органи томонидан рад этилганлигини кўрсатиши керак. Бу ишни тез ва тўғри ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Нотариус ва нотариал ҳаракатларни бажарувчи мансабдор шахслар томонидан бажарилган нотариал ҳаракатларни нотўғрилиги ёки нотариал ҳаракатни бажаришни рад этганлик тўғрисида, шунингдек фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органларининг ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар суд томонидан кўриб хал қилинганда, ишнинг якуни бўйича суд хал қилув қарори чиқаради. Суд шикоят билан судга мурожаат қилган шахсни талабини қаноатлантирса, бажарилган нотариал ҳаракатни бекор қилиш тўғрисида хал қилув қарори чиқариб, нотариус ёхуд нотариал ҳаракатларни амалга оширувчи бошқа мансабдор шахс зиммасига зарур нотариал ҳаракатларни бажариш мажбуриятини юклайди.

Фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органларининг ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар суд томонидан кўриб чиқилганда, суд бу ишнинг якуни бўйича хал қилув қарори чиқаради. Фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш дафтарчасидаги нотўғриликлар суднинг хал қилув қарорида кўрсатилади. Суднинг бу хал қилув қарори, фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органларининг бундай ёзувларга тузатиш киритиш учун асос бўлади.

Маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлардан яна бири — прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни гайриқонуний деб топиш тўғрисида берган аризасини кўриб хал қилиш тўғрисидаги иш ҳисобланади.

Прокурор ишда иштирок этувчи шахслар таркибига киритилган (ФПК 33-моддаси). У ишда иштирок этувчи шахс бўлганлиги учун ФПКнинг 34-моддасида кўрсатилган, ишда иштирок этувчи шахсларга тегишли бўлган барча процессуал ҳуқуқ ҳамда бурчлардан фойдаланади. Шу билан биргаликда, прокурорни фуқаролик иши бўйича судда иш қўзғатиш (ФПК 5-моддаси) ҳамда прокурорни фуқаролик суд ишларини юритиш жараёнида иштирок этишининг асоси ҳамда шакллари ва прокурорнинг ўзига хос процессуал ҳуқуқлари ҳамда бурчлари ФПКнинг 46,47-моддаларида ўз ифодасини топган.

Ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга ариза тақдим қилиш ҳуқуқи, прокурорга берилган муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқлардан биридир. Прокурорнинг бу ҳуқуқи, ФПКнинг 276-моддасида кўрсатилган. Прокурор ушбу моддага асосан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга қўра, ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақида ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида прокурорни судга тақдим этган аризасини ўзига хос хусусияти шундаки, биринчидан, прокурорни ушбу масала бўйича судга тақдим этган аризаси, судда иш кўзғатиш ва уни суд мажлисида мазмунини кўриб чиқиш учун асос бўлади. Иккинчидан, бу ариза бўйича иш кўриб чиқилгунга қадар, ҳуқуқий ҳужжатни ҳаракатда бўлишини тўхтатиб қўйиш учун асос бўлади.

Ушбу масала билан боғлиқ бўлган асосий ҳолатлардан бири — прокурорни ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга тақдим этган аризасини процессуал қонунчилигида белгилаб қўйилган тартибда кўриб чиқишдир. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал Кодексини фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва кўриш муддатларига бағишланган 131-моддасининг охириги қисмига қўра, қисқартирилган муддатларда кўриб ҳал қилинадиган ишлардан ташқари қолган барча ишлар, бир ойдан кечиктирилмай кўриб ҳал қилиниши лозим.

Ушбу моддада прокурорни ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга тақдим этган аризасини кўриб ҳал қилиш муддати ўз ифодасини топмаган. Бу масала ўз ифодасини ФПКнинг 277-моддасида топган. Ушбу модданинг мазмунига қўра, суд прокурорнинг аризасини йнгирма кун ичида унинг иштирокида ва протестини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилган ёхуд прокурор протестини кўриб чиқмаган органнинг раҳбари ёки унинг вакили иштирокида кўриб чиқиши керак.

Орган раҳбари ёки унинг вакили узрсиз сабабларга қўра, суд мажлисига келмаса ҳам бу ҳолат прокурорни судга тақдим этган аризасини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмаслиги, уларнинг иштирокисиз ишни

кўриб чиқишни мумкинлиги, лекин суд томонидан бу шахснинг қелишши шарт деб топиши мумкинлиги юқоридаги модданинг иккинчи қисмида кўрсатиб ўтилган. Ушбу моддани суд амалиётига тадбиқ қилиш ва уни самарадорлигини ошириш мақсадида, прокурорни протестини рад этган ёки уни кўриб чиқмаган мансабдор шахсни суд мажлисида бевосита иштирок этиши шарт қилиб қўйилса мақсадга мувофиқ бўлади ва уни масъулиятини янада оширишга олиб келади.

Прокурорни ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга тақдим этган аризаси бўйича ишни суд, суд мажлисида фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қондаларига асосланган ҳолда мазмунан кўриб ҳал қилади. Суд ишни мазмунан кўриб ҳал қилиш жараёнида прокурорни аризасида кўрсатилган, ишни тез ва тўғри ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни асосли эканлигини тегшли далиллар асосида аниқласа, аризани қаноатлантириш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаради ва ушбу ҳал қилув қарори билан ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топади.

Агар суд прокурор томонидан протест келтирилган ҳуқуқий ҳужжат уни чиқарган мансабдор шахс томонидан ўз ваколати доирасида чиқарилганлиги ва уни қонунга ҳилоф эмаслигини исботласа, бундай ҳолда прокурорни аризасини рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши керак.

Прокурорни ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга тақдим этган аризаси бўйича суд чиқарган ҳал қилув қарори, протестни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилган ёки протестни кўриб чиқмаган орган раҳбарига юбориши керак. (ФПКнинг 278-моддаси).

Ушбу моддага асосан, ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги прокурорнинг аризаси бўйича суднинг ҳал қилув қарори протестни рад этган ёки уни кўриб чиқмаган органнинг раҳбарига юборилгандан кейин бу раҳбар қандай ҳаракатларни амалга ошириши, ғайриқонуний қарорнинг чиқарилиши натижасида жисмоний ва юридик

шахсларга етказилган моддий ҳамда маънавий зарарни ундириш мумкинлиги ва уни ким ҳисобидан ундириш масаласи ФПКнинг 29-бобига қарашли бўлган моддаларда ўз ифодасини топмаган. Ушбу ҳолат ФПК 278-моддасинигина эмас 277-моддасини ҳам самарадорлигини ошириш ўрнига уларни аҳамиятини пасайтиради. Шунинг учун ушбу ҳолатларни қўшимча равишда ФПК тегишли моддаларига киритилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Бизнинг фикримизча, ғайриқонуний ҳужжатни қабул қилган органнинг раҳбарини суд процессига бевосита жалб қилиб, у томондан қабул қилинган ҳужжатни ғайриқонунийлиги нималардан иборат эканлигини унинг олдида исботлаб бериб, бу ҳақда ҳал қилув қарорни чиқарса, бунинг таъсири жуда ҳам кучли бўлади. Келгусида бундай ҳужжатларни қабул қилмаслик борасида орган раҳбарини масъулиятини янада оширади ва шу билан биргаликда бундай ҳужжатларни қабул қилишни олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

§ 2. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК, МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ХАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА ИШ ЮРИТИШ ТАРТИБИ ВА УНИНГ ДАЪВОЛИ ИШЛАРДАН ФАРҚИ

Фуқаролик процессуал қонунчилигида кўрсатиб ўтилган суд ишларини юритиш турларидан бири — давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритишдир. Ушбу суд ишларини юритиш тури ва унинг ўзига хос хусусиятлари процессуалист олимлар томонидан ўрганилган бўлса ҳам, бу борада юридик адабиётларда ягона бир фикр йўқ. Судда иш юритишнинг бу турига оид масалаларни илмий жиҳатдан ҳар томонлама таҳлил қилиб процессуалист олимлар томонидан илмий асосда билдирилган фикр-мулоҳазаларни қанчалик мустақил ва юқоридаги масала бўйича бир-бирига узвий равишда алоқадор ва бир-бирларини нечоғлик тўлдириб боришади, бу олимларнинг фикр-

мулоҳазалари ҳозирги кун талаблари нуқтаи назаридан қанчалик тўғри ёки баҳсли шунингдек, билдирилган ҳар бир фикр иш юритишнинг ушбу турига оид муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш ишлар билан боғлиқ масалаларни яхши билиб олишда нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлиги, бу иш юритишнинг ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилиш билан қанчалик боғлиқлиги бор ва унинг ўзига хос томонларини аниқлаб бериш нималардан иборат эканлиги масалаларни илмий жиҳатдан чуқур таҳлил қилишлик муҳим аҳамият касб этади. Мазкур бобда ана шулар ҳусусида батафсил тўхталиб ўтамиз.

Ушбу суд ишларини юритиш тури ва унинг ўзига хос жиҳатлари ва уни суд ишларини юритишнинг бошқа турларидан фарқи тўғрисида процессуалист олимлар томонидан билдирилган фикр ҳамда мулоҳазаларга қараб, бу олимларни икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳга процессуалист олимлардан С.Н.Абрамов, П.Ф.Елисейкин, П.В.Логиновларни киритиш мумкин. Бу олимларнинг илмий асарларида маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳуқуққа доир низо борлиги инкор этилади⁷. Уларнинг фикрлари бўйича ушбу турдаги суд ишларини юритиш асосида судлар томонидан мазмунан кўриб ҳал қилинадиган ишларда суд фақат маъмурий органлар томонидан қабул қилинган қарорларни қанчалик қонуний эканлигини текширади ва шу асосда судга шикоят ёки ариза тақдим этган арз қилувчи шахсни талабини қаноатлантириш ёки рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарорни чиқариш билан чекланади.

Иккинчи гуруҳга Д.М.Чечот, А.И.Жеруолис, А.Т.Боннер, М.Г.Авдюков, А.Корнелюк, А.Коверинлар киради. Бу олимларнинг фикрлари бўйича бундай ишларда ҳуқуқ тўғрисида низо мавжуд. Суд тарафлар ўртасида келиб чиққан айнан шу низони кўриб ҳал қилади⁸.

⁷ П.Ф.Елисейкин. Судебный надзор за деятельностью административных органов — «Проблемы государства и права на современном этапе». Владивосток, 1963. П.Ф.Елисейкин. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе. Док.дисс. Автореферат. Т. 1974.

⁸ Д.М.Чечот. Ненсковые производства М. 1973; Процессуальная форма. М. 1976. А.И.Жеруолис. Сущность советского гражданского Процесса. Вильвосс., 1969; А.Т.Боннер, В.Т.Квяткин. Судебный контроль в

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиغان ишлар бўйича процессуалист олимлар томонидан билдирилган ҳар бир фикрнинг моҳиятига тўхталиб ўтишдан олдин, шунга айтиш керакки, бу ҳуқуқ соҳасидан келиб чиқадиغان ишлар, асосан суд йўли билан эмас, маъмурий тартибда ҳал қилинади. Бу борада Д.М.Чечотни “Маъмурий орган ҳамма вақт бурчли шахсга нисбатан ўз ҳуқуқини ўзи амалга ошириши керак ва қўпчилик ҳолларда амалга оширади (жумладан, таққиланган ов қилиш қуролиларини, шофёрлар ҳужжатини олиб қўйиш, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир қилган шахсга жарима солиш ва уни ундириш ва бошқалар). Ҳокимиятли ваколатга эга бўлган ва ўз ваколати доирасида ҳаракат қилувчи маъмурий орган ўзининг алоҳида ҳолати бўйича маъмурий-ҳуқуқий муносабатларда ўз ҳаракатларини амалга оширишга нисбатан ўзининг роли бўлиши керак. Шунинг учун маъмурий органларнинг ҳаракатлари устидан суд назоратини белгилаш учун ҳеч қандай зарурият йўқ деб фикр билдиради⁹. Ушбу фикрга тўла қўшилса бўлади. Чунки маъмурий органлар ўз ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатларини мустақил тарзда рўёбга чиқарадилар. Маъмурий органлар томонидан қабул қилинган қарорларни гайриқонунийлиги туфайли уларнинг устидан берилган шикоятларга асосан судлар томонидан бекор қилиниши, судларни маъмурий органларнинг фаолиятлари устидан назорат олиб боровчи орган эканлигидан далолат бермайди.

Шундай бўлса-да, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиغان айрим туркумдаги ишлар, жумладан, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш (ФПКнинг 264-моддаси), сайловчилар рўйхатидаги нотўғрилиқлар устидан

области государственного управления. М. 1973; М.Г.Авдюков. Виды судопроизводства в советском гражданском процессуальном праве. – «Вести Московского Университета. Серия Экономика, философия, право». 1956. Его же демократические основы советского социалистического правосудия. М., 1965. Юридик. Процесс. Форма. М., 1976. А.Каверин, А.Корнелюк. Производство по делам возникающих из административных правовых отношений. – «Социалистическая законность». 1962. №9; А.Корнелюк, А.Коровин. О видах гражданского судопроизводства Советская юстиция. 1962. №4; Основные проблемы исковой формы защиты права. М., Изд. МГУ, 1979.

⁹ Д.М.Чечот. Неисковые производства. М., 1973. 12-14-бетлар. Процессуальная форма. 1976. 201-бет.

берилган шикоятларга оид ишлар ФПКнинг 272-моддасида кўрсатиб қўйилган ишлар судлар томонидан кўриб ҳал қилинади. Чунки бу ишларни кўриб ҳал қилиш ваколати судларга берилган. Шунинг учун бу ишларни маъмурий органлар маъмурий тартибда ҳал қилолмайдилар. Кейинги пайтларда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли қилиб белгиланган ишлар доираси янада кенгайтирилди. Жумладан, 1995 йил 30 августда қабул қилинган “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонунга асосан¹⁰, фуқаролик процессуал кодексига янги бир боб киритилди. Ҳозирда бу турдаги суд ишларини юритиш ушбу қонун ҳамда “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлари устидан келтирилган шикоятларни судларда кўриш амалиёти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 1996 йил 19 июлдаги қарори билан тартибга солинади¹¹.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли қилиб қонунга биноан белгилаб қўйилган ишлар, фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига амал қилган ҳолда кўриб ҳал қилинади (ФПКнинг 265-моддаси). Шунинг учун бу ҳуқуқ соҳасидан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритишни даъволи ишлар юзасидан суд ишларини юритиш билан таққосламасдан туриб, унинг ўзига хос томонларини очиб бўлмайди.

Умумий қоидага кўра, даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш биринчи навбатда шу билан характерланадики, бундай ишлар юзасидан суд тарафлар ўртасида келиб чиққан ҳуқуқ борасидаги низони ҳал қилади ва шу йўл билан шахсларнинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ҳам суд ҳуқуқ борасидаги низони ҳал этади. Лекин бу низо фуқаролик

¹ Ўзбекистон Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 йил, 9-сон, 183-модда, 112-бет.

² Қонун номи билан Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Ахборотномаси, 1996 й., 4-сон, 35-40-бетлар.

хуқуқига онд бўлмасдан, маъмурий ҳуқуққа онд ҳуқуқ тўғрисидаги низо ҳисобланади.

Шундай бўлишига қарамасдан, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни судларда кўриб ҳал қилиш ўзига хос хусусиятга эга, гарчанд бундай ишлар айрим истиснолардан тапқари даъволи ишлар учун суд ишларини юритишнинг умумий қондасига кўра ҳал қилинса ҳам. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиб, процессуал қонунчилигида бундай ишлар бўйича судларда иш юритиш, фуқаролик суд ишларини юритишнинг алоҳида мустақил тури қилиб кўрсатилган.

Шунга асосланган ҳолда айрим процессуалист олимлар мулкий ҳамда номулкий мазмундаги, маъмурий характердаги, ҳуқуқ тўғрисидаги низолар, маъмурий актларнинг қанчалик қонуний ва асосланганлигини текширишдан иборат бўлиб, судда иш кўришнинг ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради, деган фикрни билдиришди¹².

А.А.Добровольский бунга қарши фикр билдириб, шундай дейди: «бундай ишларда ҳуқуқ тўғрисида низонинг борлиги ҳамда манфаати бир-бирига зид бўлган икки тарафнинг мавжудлиги, бизнинг фикримизча, бундай ишларни маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқишини эътиборга олган ҳолда даъволи ишлар учун белгилаб қўйилган тартибда мазмунан кўриб ҳал қилиш керак¹³.

Бу фикрга қўшилса бўлади, чунки ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг мавжуд бўлиши, бу низо ҳуқуқнинг қайси бир соҳасидан келиб чиқмасин, даъволи ишлар асосида ҳал қилиниши керак. Даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш олдида турган асосий вазифа ҳам ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш ва шу йўл билан фуқаро ва ташкилотларнинг бузилган ёки низолашаётган субъектив ҳуқуқни химоя қилишдан иборат. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳам тарафлар ўртасида

¹ П.Ф.Елисейкин. Судебный надзор за деятельностью административных органов. «Проблемы государство и права на современном этапе». Владивосток, 1963, 34-36-бетлар.

² А.А.Добровольский. Исковая форма защиты права и производства по делам возникающих из административно-правовых отношений. 135-бет.

хуқук тўғрисида низо мавжуд. Лекин бу низо ўзининг табиати бўйича фуқаролик ҳуқуқига тегишли бўлмасдан маъмурий ҳуқуққа тегишли бўлган низо ҳисобланади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли ишларда ҳуқуққа доир низонинг мавжудлигини инкор этувчи айрим процессуалист олимлар, бундай ишлар бўйича судда иш юритишни даъволи деб ҳисоблаб бўлмайди, деган фикрдалар. Улар наздида, маъмурий-ҳуқуқий муносабатларнинг асосий моҳияти шундан иборатки, бу ҳокимият соҳиблари ва унга итоат этувчилар ўртасидаги муносабат бўлиб, бундай муносабатда ҳуқук тўғрисида ҳеч қандай низо бўлиши мумкин эмас, чунки ҳокимият органи барча ҳолларда ўз ваколатларини ҳуқуқий муносабатнинг бошқа субъектига нисбатан мустақил тарзда амалга оширади. Шундан келиб чиққан ҳолда суднинг вазифаси, тарафлар ўртасидаги ҳуқук тўғрисидаги низони ҳал қилиш эмас, балки давлат ҳокимияти ва давлат идора органлари (мансабдор шахслар) ҳаракатларининг қонунийлигини текшириб чиқишдан иборат¹⁴.

Бундан ташқари, П.Ф.Елисейкин, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли бўлган ишларда ҳуқук тўғрисида низо борлигини инкор этиб, давлатни маъмурий ва молия-ҳуқуқий муносабатларда низоли ҳолатда бўлиши мумкин эмас, деб кўрсатади¹⁵. Лекин ўз фикрини тегишли далиллар билан асослаб бермайди. Бизнинг фикримизча, давлатни, маъмурий ва молия ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва қонун бўйича судларга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишларида ҳам ҳуқук тўғрисида низо мавжуд бўлади. Шунинг учун ушбу муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳам низоли ҳолат мавжудлигини инкор этмаслик керак. Шунинг учун юқоридаги муаллифнинг асослаб берилмаган фикрига асло қўшилиб бўлмайди.

¹⁴ П.Ф.Елисейкин. Судебный надзор за деятельностью административных органов. «Проблемы государство и права на современном этапе» китобида. Владивосток. 1963. 34-36-бетлар.

¹⁵ П.Ф.Елисейкин. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе. Докт. Дисс. Автореферат. Л. 1974. 18-бет.

бурчни бажаришга мажбур бўлади. Шунинг учун бундай ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг шакли гарчанд даъво аризаси бўлмаса ҳам, шикоят ёки ариза билан судга мурожаат қилиш тарафларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўзгартирмайди. Демак, бундай ишлар бўйича ҳам даъволи ишлар каби тенг процессуал ҳуқуқларга эга бўлган шахслар иштирок этади. Масалан, ФПКнинг 6-моддасида одил судловни судлар томонидан фуқароларнинг конун ва суд олдида тенглиги принципи кўрсатилган. Бу ҳолат Конституциямизнинг 18-моддасининг мазмунига асосланган.

Конституциямизнинг ушбу моддасида кўрсатилишича, “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, конун олдида тенгдирлар. Шундай экан маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни судларда кўриб ҳал қилишда иштирок этувчи шахслар ҳам тенг процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган шахслар ҳисобланадилар. Бу ишларни судларда кўриб ҳал қилишда суд давлат органининг вакилини ёки мансабдор шахсни мансабини эътиборга олинмаслиги керак. Давлат органининг вакили ёки мансабдор шахснинг мансаби судда эмас, ўзи фаолият кўрсатаётган жойда эътиборга олинади. Шундай экан маъмурий органлар ва мансабдор шахслар маълум ваколатга эга бўлсалар ҳам, суд олдида уларнинг ваколатлари эътиборга олинмаслиги керак. Улар ҳам суд ва конун олдида тенг ҳуқуқли субъект сифатида иштирок этади.

Юридик адабиётларда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳуқуқ тўғрисида низонинг мавжудлиги ёки йўқлиги тўғрисида турли фикрлар билдирилган. Масалан проф И.А.Жеруолис бундай ишлар бўйича, жумладан, фуқаролардан боқимандаларни ундириб олиш ва мансабдор шахслар ҳаракати устидан судга шикоят қилиш билан боғлиқ ишларни чуқур ўрганиб, уларни таҳлил қилган ҳолда низонинг мавжудлигини асослаб беради. Унинг таъкидлашича, агар фуқаро тўлаши лозим бўлган солиқни тўлаш билан боғлиқ ўз бурчини конунда кўрсатилган

муддатда бажармаса, маъмурий орган фуқаро томонидан молия органининг солиқни ундириб олиш борасидаги ҳуқуқини бузди деб ҳисобласа, молия органи ўзининг бу ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиб солиқ тўламаган фуқародан тегишли солиқни ундириб беришни талаб қилиш мумкин. Агар иш маъмурий тартибда солинган жаримани ундириб олиш билан боғлиқ бўлса, жарима тўлаши лозим бўлган фуқаро бунга рози бўлмаса ва ўз ҳуқуқини маъмурий орган томонидан бузилган деб ҳисобласа, бузилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Маъмурий орган сайловчилар рўйхатида хатоликка йўл қўйса, қайсидир фуқаронинг сайлов ҳуқуқини бузади. Бу шахс эса, ўзининг бузилган сайлов ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга¹⁶.

Профессор А.А.Добровольскийни фикрича, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритишда ҳуқуқ тўғрисида низо мавжуд. Бундай ишларга доир суд ишларини юритишда манфаатлари бир-бирига зид тарафлар бор бўлиб, булар суд жараёнида иштирок этади. Агар фуқаро маъмурий орган ҳаракатини нотўғри деб ҳисобласа, судга шикоят билан мурожаат қилса, шунинг ўзи фуқаро маъмурий орган ҳаракатидан рози эмаслигини кўрсатади ва у бундай ҳаракат юзасидан маъмурий орган ёки мансабдор шахс билан низолашади. Бу ўз навбатида бу маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишларнинг низоли табиатидан далолат беради. Бундай ҳолда суд процесси мунозара принципи асосида амалга оширилиши мумкин, бунда фуқаро маъмурий орган ҳаракатини ғайриқонуний эканлигини исботлайди, маъмурий орган эса, ўз навбатида фуқаронинг шикоятидан норози бўлса, ўз ҳаракати қанчалик қонуний ва асосли эканлигини исботлайди ва фуқаронинг шикоятини рад этишни суддан талаб қилади.

Бундан кўришиб турибдики, бундай ишларда ҳам тарафлар ўртасида ҳуқуқ тўғрисида низо мавжуд. Суд бу низои суд мажлисида кўриб ҳал

¹⁶ И. А. Жеруолис. Сущность советского гражданского процесса. Вильнюс, 1969, 153-154-бетлар.

қилиб, низо юзасидан ҳал қилув қарори чиқариш кераклигини кўрсатиб, даъволи ишлар сингари маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳам ҳуқуқ тўғрисида низо борлигини исботлаб беришга ҳаракат қилади¹⁷. Бу фикрга тўла қўшилса бўлади. Чунки маъмурий-ҳуқуқий муносабатларни низоли характерга эга эканлигини исботлашга қаратилган ва очиқ кўриниб турган учта омил мавжуд: Биринчиси, бундай муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳуқуқ тўғрисида низолининг мавжудлиги бўлса, иккинчиси, манфаати бир-бирига зид, икки тарафнинг мавжудлигидир, учинчиси, бу ишларни даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда судлар томонидан кўриб ҳал қилинишидир. Шу маънода олиб қарайдиган бўлсак, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар даъволи ишлардан фарқ қилмайди. Чунки ҳар иккала ҳолда ҳам суд ҳуқуқ тўғрисидаги масалани, яъни тарафлар ўртасидаги низоли ҳал қилиб, иш бўйича судга мурожаат қилган шахсни талабини қаноатлантириш ёки рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарорни чиқаради. Шунинг учун ҳам маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш, фуқаролик суд ишларини юритишнинг алоҳида тури эканлигидан далолат бермайди.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳуқуқ тўғрисида низо борлигини инкор этувчи олимларнинг фикрлари бўйича, суднинг асосий вазифаси бундай ишлар бўйича суд ҳуқуқ тўғрисидаги низоли ҳал қилиш эмас, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, мансабдор шахслар ҳаракатининг қонунийлигини текширишдан иборат бўлиши керак. Бу билан улар фуқаролик суд ишларини юритиш олдида турган асосий вазифа шахсларнинг (жисмоний ва юридик) бузилган субъектив ҳуқуқлари ва уларнинг қонуний манфаатларини химоя қилишдан иборат эканлигини инкор қиладилар.

Фуқаролик суд ишларини юритиш вазифаларига тўхталиб, И.А.Жеруолис қуйидагича ёзади: “барча фуқаролик ишлари бўйича суд

¹⁷ Ўваранг: А.А.Добровольский, С.А.Иванова. Кўрсатилган асар. 136-бет.

ишларини юритиш вазифаси бир хилдир. У ҳам бўлса, бу вазифа ижтимоий тузумни, давлат мулкни, фуқароларнинг ижтимоий иктисодий, сиёсий, меҳнат, турар жой ва бошқа шахсий ҳамда мулкый характердаги ҳуққларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини, шунингдек, давлат корхоналари, ташкилотлар, муассасалари, жамоа ҳўжаликлари, бошқа турдаги ширкат ва жамоа ташкилотларининг ҳуққлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тез ва тўғри қўриб ҳал қилишдан иборат.

Даъволи ишларда суд ишларини юритиш олдида турган вазифага ҳуққ борасидаги низоли қўриб ҳал қилиш йўли билан эришилса, бошқа ишлар бўйича (алоҳида тартибда иш юритишга оид ишлар) низоли характерда бўлмаган ҳуққни тасдиқлаш ёки иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар ёки юридик фактлар бор ёки йўқлигини белгилаш йўли билан эришилади. Ҳуққ борасидаги барча низолар судда фақат даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг умумий қондаларига асосланган ҳолда ҳал қилиниши керак. Икки тараф ўртасида ҳуққ тўғрисида юзага келган низо, судда ҳал қилинаётганида улар бир хилдаги процессуал ҳуққлардан фойдаланадилар ва тенг процессуал бурчларини ўз зиммаларига оладилар.

Судда қўриб ҳал қилиш учун тақдим қилинган маъмурий-ҳуққий муносабатлардан келиб чиқадиган иш бўйича маъмурий орган, ҳуққий муносабатларнинг иккинчи томонида иштирок этаётган тараф учун ўз ваколатларини шахсан ўзи амалга оширолмайди. Маъмурий орган бундай ишлар бўйича ўз ваколатларини бир хилда амалга ошира олиши учун, ҳуққий муносабатларнинг бошқа субъектларга нисбатан билдирган моддий-ҳуққий талабларини рўёбга чиқариш учун суднинг санкциясини олиши керак, бошқа ҳолда эса, ўз ваколатларини амалга ошириш имкониятига эга бўлиши учун ҳуққий муносабатлардаги бошқа субъектларининг шикоятини рад этишни талаб қилади¹⁸.

¹ И.А.Жеруоли. Сущность советского гражданского процесса. Вильнюс. 1969, 164-бет.

Юқоридаги фикрдан хулоса килиб шунни айтиш керакки, маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган иш суднинг иш юритишида бўлса, бу хукукий муносабатнинг иштирокчилари ўз ваколатларига кўра, юқори турувчи ва итоат этувчиларга бўлинимай, низо бўйича тенг даражадаги тарафлар бўлиб қоладилар. Шунинг учун тарафларнинг ҳар бири низо юзасидан ўз ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишда тенг имкониятларга эга шахслар ҳисобланади.

Маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиққан ишларнинг шу томонларига эътибор бериб, А.Т.Боннер “муस्ताқил суд олдида маъмурий-хукукий муносабатларнинг иштирокчилари, бошқарув органи ва фуқаро тўла маънода тенг ҳуқуқли бўлиб қоладилар”, улар даъволи ишлардаги тарафлар каби ўзларининг ишга оид ҳолатлари тўғри эканлигини ва иккинчи тарафнинг талаби нотўғри эканлигини исботлашга оид процессуал имкониятларга тенг даражада эга бўладилар дейди. Аниқ ишга таъбиқ қилинадиган фуқаролик суд ишларини юритиш қоидалари бу ишларга ҳам бир хилда қўлланилади. Шу билан биргаликда суднинг ҳал қилув қарори ҳам маъмурий-хукукий муносабатлар иштирокчиларига шу даражада таъсир қилади¹⁹.

Ҳақиқатан ҳам, суд маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни, айрим истиснолардан ташқари, даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш тартибиде кўриб ҳал қилади. Бундай ишларни судда кўриб ҳал қилиш билан боғлиқ айрим процессуал хусусиятлар ўз моҳияти жиҳатидан унчалик муҳим аҳамиятга эга эмас. Бунда ҳам кўриб чиқадиган ишлардаги ҳуқуққа доир низоли судда кўриб ҳал қилиш усули бўлиб, ишларнинг даъволи табиатини йўқ қилолмайди.

Бу масала юзасидан А.А.Добровольский қуйидаги фикрни билдиради. Мехнат ҳукукий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал қилиш ўз хусусиятлари билан фуқаролик ишларини кўриб ҳал этишдан фарқ қилади. Оила ҳукукий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни судда

¹⁹ А.Т.Боннер, В.Т.Клигман. Судебный контроль в области государственного управления. М., 1973, 23-бет.

кўриб хал қилиш ҳам ўзининг маълум процессуал хусусиятларига эга. Лекин бу фарқлар, ушбу низоларни кўриб хал қилишнинг процессуал шакли бўлсада, даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишдаги муҳим белгиларини йўқотолмайди²⁰. Чунки юқоридаги ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни судда кўриб хал қилишдаги фарқлар унчалик муҳим аҳамиятга эга эмас ва бу ишларнинг даъволи характерини йўқотиш учун асос бўлмайди.

Муаллиф фуқаролик процессуал ҳуқуқида, ҳуқуқ тўғрисидаги низони даъво шаклида кўриб хал қилишдан бошқача шакл ўрнатилмаган²¹, деб жуда тўғри фикр билдиради. Ҳуқуқ тўғрисидаги низолар фақат даъво шаклида кўриб хал қилинади. Бунда ҳуқуқ тўғрисидаги низо моддий ҳуқуқнинг қайси соҳасидан келиб чиққанлиги эътиборга олинмаслиги керак. Демак, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар маҳсули бўлган ишлар судда даъво шаклида кўриб хал қилиниши керак ва суд амалиётида шундай тартибда хал қилинмоқда. Чунки бу ишларнинг негизида ҳам суд томонидан кўриб хал қилинадиган ҳуқуқ тўғрисидаги низо ётади.

Фуқаролик суд ишларини юритишда барча судлар судда кўриладиган иш, иш юритишнинг қайси бир турига кирмасин, ишда иштирок этувчи шахсларнинг қонун ва суд олдида тенглик принципи ва Конституциянинг қонун устуворлигига ва давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўриш принципига асосланиши керак²². Шуларга асосланиб айтиш мумкинки, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга берилган шикоятларга доир ишларни кўриб чиқишда судда тараф сифатида қатнашувчи давлат органи ёки мансабдор шахс иккинчи тарафга нисбатан имтиёзли ҳуқуқга эга эмас. Булар ҳам суд жараёнида тенг ҳуқуқли субъект бўлиб ҳисобланадилар. Суд бундай

¹ А.А.Добровольский, С.А.Иванова. Основные проблемы псковой формы защиты права. М., нацриёт, 1979, 139-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. "Ўзбекистон", 1993, 13-бет. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. Тошкент. "Адолат". 1987. 5-бет.

ишларни кўриб ҳал қилиш жараёнида уларнинг маълум ваколатга эга эканликларини ҳисобга олмаслиги керак. Суд одил судловни фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги принципига асосланган ҳолда амалга оширади (ФПК 6-моддаси). Бу принцип ишда иштирок этувчи шахсларга қанчалик тегишли бўлса, мансабдор шахсларга ҳам шунчалик тааллуқли бўлган умумий қоида ҳисобланади. Шунинг учун судлар ишни кўриб ҳал қилиш жараёнида уларнинг мансабини эътиборга олмасликлари керак. Уларнинг мансаби ўз фаолиятларини амалга ошириш жойларида эътиборга олинади.

Ҳуқук тўғрисидаги низои даъво асосида кўриб ҳал қилиш борасида яна шунини айтиб ўтиш керакки, бу шакл ҳуқук тўғрисидаги низои кўриб ҳал қилишнинг бошқа шаклларига қараганда энг такомиллашган ҳисобланади²³. Ҳуқук тўғрисидаги низои айнан даъво шаклида ҳал қилиш, тарафларга маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни тўғри ҳал қилишга, жумладан, маъмурий суд ишларини юритишга тўлиқ имконият яратиб беради. Шунинг учун маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал қилиш юзасидан суд ишларини юритишга хос характер ва белгиларни ўзида мужассамлаштирган бўлади. Ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг процессуал воситаси бўлган даъвогина тарафларга ўзларининг талаб ва эътирозларини исботлаш учун имконият туғдиради. Шунга кўра, даъво даъвогарга ўзининг даъво талаблари қанчалик асосли эканлигини, жавобгарга эса, даъвогарнинг даъво талаблари бўйича низолашиш, уларни рад этиш ва ўз эътирозларини асослаш имкониятини беради.

Ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг процессуал шакли бўлган даъводан ташқари бошқа шакллар, ишда иштирок этувчи тарафларга бундай имкониятларни яратиб беролмайди. Шу жумладан, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар учун ҳам.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлар маҳсули бўлмиш ишлар юзасидан арз қилувчи шахс, судга даъво аризаси билан эмас, тегишли бўлишига қараб шикоят ва оддий ариза билан мурожаат қилади. Процессуал қонунчилигида

²³ Э.Эгамбердиев. Ҳуқуқни даъво асосида ҳимоя қилишнинг айрим масалалари. ТошДУ, 1989.

шундай тартиб белгиланган. Шу муносабат билан М.Г.Авдюков даъво аризаси ва шикоят тушунчасини чегаралашга ҳаракат қилади. Бунга асос қилиб даъво аризаси даъвогарнинг жавобгарга нисбатан билдирган моддий-хукукий талабларини ўзида ифода этишини, шикоятда эса бундай талаблар гўёки бўлмаслигини кўрсатади²⁴. Шикоятда маъмурий-хукукий муносабатларнинг бошқа субъектига нисбатан билдирган моддий-хукукий талаб йўқ деб ҳисоблаб, маъмурий органларнинг ҳаракатлари устидан берилган шикоят юзасидан иш юритиш даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишга киритилмайди²⁵.

Бизнинг фикримизча, муаллиф маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаси бўлган шикоят ва аризада бир тарафнинг (даъвогарнинг) иккинчи тарафга (жавобгарга) нисбатан билдирган талаби мавжуд эканлиги ва бу моддий-хукукий талаб маъмурий характерга эга эканлигига унчалик эътибор бермаган кўринади. Акс ҳолда у юқоридаги фикрни баён қилмаган бўларди.

М.Г.Авдюковнинг фикрича, шикоятда маъмурий-хукукий муносабатларнинг бошқа субъектига нисбатан қилинган моддий-хукукий талаб йўқ, шунинг учун маъмурий органларнинг ҳаракатлари устидан берилган шикоят юзасидан иш юритишни, даъволи ишлар бўйича иш юритишга, киритиб бўлмайди, деган фикрига қўшилиб бўлмаслигини билдирган И.А.Жеруолис, агарда тарафлар ўртасида ҳуқуқ тўғрисида низо бўлса, бу низо ўз навбатида даъво аризасида ёки шикоятда ўз ифодасини топган моддий-хукукий низодир. Иккала ҳолатда ҳам суд талабнинг ҳуқуққа қанчалик асосланганлиги билан боғлиқ масалани кўриб ҳал қилади, деган фикрини баён қилади.

Бу фикрга тўлиқ қўшилмаслик мумкин эмас. Чунки суд даъволи ишлар бўйича ҳам, маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган

¹ М.Г.Авдюков. Видя судопроизводства в советском гражданском процессуальном праве – «Вестник Университета. Серия Экономика, философия, право». 1956, №2, 124-бет.

² Шу асарда. 124-бет.

ишлар юзасидан ҳам даъво аризасида ёки шикоятда судга тааллуқли ишлар бўйича моддий-ҳуқуқий талаблар ҳуқуқнинг қайси бир соҳасидан келиб чиқмасин, кўрсатилган талабнинг ҳуқуқ нормаларига қанчалик асосланганлиги билан боғлиқ масаланигина суд ҳал қилади. Агар даъво аризасида ёки шикоятда ҳуқуқ тўғрисида низо борлигини асослайдиган бир тарафнинг бошқа тарафга билдирилган моддий-ҳуқуқий талаби бўлмаса, суд ишларини юритиш предметсиз бўлиб қолади. Бир тарафнинг иккинчи тарафга нисбатан билдирилган моддий-ҳуқуқий талаби бўлмас экан, тарафлар ўртасида низолашишига асос у ёқда турсин, ҳатто суд томонидан текшириладиган нарсанинг ўзи ҳам бўлмайди.

Даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг предметини ҳуқуқ тўғрисидаги низо юзасидан даъвогарнинг жавобгарга нисбатан даъво аризасида билдирилган моддий-ҳуқуқий талаблари ташкил қилганидек, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда ҳам бир тарафнинг, ҳуқуқий муносабатларнинг иккинчи тарафига тегишли бўлишига қараб шикоят ёки аризада баён қилиб берилган моддий-ҳуқуқий талаби ташкил қилади. Бир тарафни ҳуқуқий муносабатнинг иккинчи тарафга нисбатан билдирган моддий-ҳуқуқий талаби қайси шаклда ёзилиб судга тақдим қилинганидан қатъий назар, суд томонидан текшириб чиқилиши керак. Моддий-ҳуқуқий талаб бўлмас экан, юқорида таъкиллаб ўтганимиздек, суд ишларини юритиш предметсиз бўлиб қолади.

Юридик адабиётларда судга тааллуқли бўлмаган, маъмурий тартибда ҳал қилинадиган шикоят борасида қуйидагича фикр билдирилган. Даъво тартибда эмас, балки маъмурий тартибда кўриб ҳал қилиш учун берилган шикоят ҳам умумий қоидага кўра, ўзида маълум моддий-ҳуқуқий талабларни мужассамлаштиради. Лекин бу шикоят даъво аризаси бўла олмайди. Чунки бундай шикоятни кўриб ҳал қилишнинг процессуал шакли даъводан фарқли ўлароқ бўлган шикоятини тўғри ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган, даъво аризасига хос қафолатларни ўзида ифодаламайди²⁶.

²⁶ Ўзбекистон Республикаси А. А. Добровольский, С. А. Иванова. Кўрсатилган асар. 140-бет.

Бу фикр хусусида шуни айтиш керакки, судлар қонун бўйича ўзларига тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал қилади. Бошқалари эса суд йўли билан эмас, балки маъмурий тартибда ҳал қилинади. Гарчанд мурожаат қилишнинг шакли (шикоят ва ариза) қандай бўлишидан қатъий назар, маълум моддий-ҳуқуқий талабни ўзида мужассамлаштирган бўлса ҳам, у суд учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Чунки, суд ўзига тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишлардан ташқари маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва маъмурий тартибда ҳал қилинадиган бошқа ишларни кўриб ҳал қилиш ваколатига эга эмас, гарчанд бу ишларда моддий-ҳуқуқий талаб мавжуд бўлса ҳам. Шунинг учун судларга қонуний тарзда белгилаб қўйилган ишлардан ташқари, маъмурий тартибда ҳал қилиниши лозим бўлган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар, фақат маъмурий тартибда ҳал қилиниши лозим.

Агар суд тартибида кўриб ҳал қилинадиган шикоятда бир тарафнинг иккинчи тарафга нисбатан моддий-ҳуқуқий талаби бўлса, бундай шикоятни ҳал қилиш тартиби, даъволи ишларни кўриб ҳал этиш учун белгилаб қўйилган тартибдан бошқача бўлиши мумкин эмас. Шу нуқтан назардан олиб қарайдиган бўлсак, судларга тааллуқли бўлган, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича шикоят ўзида моддий-ҳуқуқий талабни мужассамлаштирганлигини гувоҳи бўламиз. Шунинг учун бу шикоятни кўриб ҳал қилиш тартиби ҳам фақат даъволи ишлар юзасидан белгиланган тарзда суд томонидан мазмунан кўриб ҳал қилиниши керак.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга доир маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва судларга тааллуқли қилиб белгилаб қўйилган ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал шакли бўлган шикоят ёки ариза ҳам бир томоннинг иккинчи томонга нисбатан билдирилган моддий-ҳуқуқий талабларни ўзида ифода этади. Бу эса ўз навбатида тарафлар ўртасида ҳуқуқ тўғрисида низо мавжудлигидан

далолат беради. Шундай экан, бундай низоларни кўриб ҳал қилиш, суд ишларини юритишнинг низоли характерини ўзгартирмайди.

Агар моддий-ҳуқуқий талаб фуқаролик ҳуқуқий мазмунда бўлиб, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан ва суд тартибда кўриб ҳал қилиниши қонунда белгилаб қўйилган бўлса, судда иш қўзғатишнинг процессуал воситаси қандай номланишидан катъий назар, даъво тартибда ҳал қилиниши мумкин. Шикоят ёки аризада кўрсатилган талаб маъмурий-ҳуқуқий мазмунда бўлиб, маъмурий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиққан бўлса ва бу талабни суд йўли билан эмас, маъмурий тартибда кўриб ҳал қилиш лозим эканлиги қонунда белгилаб қўйилган бўлса, таъкидлаб ўтганимиздек, маъмурий тартибда ҳал қилиниши керак.

Баъзи ҳолларда судга тааллуқли бўлмаган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва маъмурий тартибда ҳал қилиниши лозим бўлган ишлар юзасидан ариза билан мурожаат қилган шахс ўз аризасида ифодаланган моддий-ҳуқуқий талабни даъволи талаб деб кўрсатади. Ариза берувчининг бу кўрсатмаси унинг талабини даъволи деб ҳисоблаш учун асос бўла олмайди.

Фуқаролик суд ишларини қўзғатиш воситасини номи қандай бўлишидан катъий назар, даъво шаклида суд ишларини юритишни аниқламайди. Аксинча, даъво шаклида суд ишларини юритиш ҳуқуқ тўғрисидаги низо юзасидан бўлган талабни тортишув асосида ҳал қилиш белгилаб қўйилганлигини аниқлайди, деб юридик адабиётларда тўғри кўрсатилган²⁷.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд жараёнини қўзғатиш воситалари арз қилувчи шахснинг шикояти ёки аризаси ҳисобланади. Бундан кўриниб турибдики, суд жараёнини қўзғатиш воситалари икки хилда аталса ҳам, булар бундай ишларга доир суд ишларини юритишни даъво шаклида эканлигини белгиламайди. Бу ишларнинг даъво шаклида кўриб ҳал қилинишини, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб

²⁷ Н.А.Жерулис. *Сущность советского гражданского процесса*. Вильнюс., 1969, 155-бет.

чиқадиган ишларда ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг мавжудлиги белгилайди. Суд тарафлар ўртасидаги ана шу низони суд мажлисида тортишувчилик принципи асосида кўриб ҳал қилиб, низо юзасидан билдирилган талабни каноатлантириш ёки рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаради.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш даъволи характерга эга эканлигини И.А.Жеруолисдан ташқари бошқа олимлар ҳам тан олганлар. Масалан, А.А.Мельников, даъво асосида кўриб ҳал қилинадиган ишларнинг процессуал моҳияти қандай бўлса, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларники ҳам худди шундай бўлади, дейди. Буларда ҳам судлар манфаатдор шахслар ўртасидаги ҳуқуққа доир низони мазмунан кўриб ҳал қиладилар.

Булар ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, биринчи ҳолда судлар фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни, иккинчи ҳолатда эса маъмурий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал қилади. Бу ишларни судда кўриб ҳал этиш, моддий-ҳуқуқий жиҳатдан фарқ қилади. Лекин булар ўртасидаги фарқлар тарафларнинг процессуал ҳолатини ўзгартира олмайди²⁸.

Айрим процессуалист олимлар эса, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритишни алоҳида тури қилиб белгилаб қўйилган бўлса ҳам, у маълум процессуал хусусиятларга эга бўлишига қарамасдан, ўз моҳияти жиҳатидан даъволидир, деган фикрни билдиришади²⁹.

Ушбу билдирилган фикр бўйича шунга айтиш керакки, фуқаролик процессуал қонунчилигида маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни судда кўриб ҳал қилиш, айрим истисно ва қўшимчалар билан биргалликда фуқаролик суд ишлари юритишнинг умумий қоидаларига асосланади.(ФПК 265-моддаси). Шундай бўлса ҳам, у судга мурожаат қилиш усуллари ва судда иш кўриш муддатлари билан фарқ қилади. Фикримизча,

¹ А.А.Мельников. Правовое положение личности в советском гражданском процессе. М., 1969, 180-бет.

² А.А.Добровольский, С.А.Иванова. Советский гражданский процесс. М., 1975, 141-бет.

фукаролик процессуал қонунчилиги ана шу фарқларни эътиборга олиб бундай ишларни судда кўриб хал қилишнинг суд ишларини юритишнинг алоҳида тури қилиб кўрсатган. Бу ҳолат Ўзбекистон Республика фукаролик процессуал Кодексининг 264-моддасида ҳам ўз ифодасини топган.

Баъзи дарсликларда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш оммавий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш деб номланиб, фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини оммавий-ҳуқуқий муносабатлар юзасидан ҳимоя қилишни, фуқароларнинг сайловга оид ҳуқуқларини ҳимоя қилишни, маъмурий органлар ва мансабдор шахсларни маъмурий тартибда жарима солиш бўйича чиқарган қарорлари юзасидан берилган шикоятлар бўйича суд ишларини юритишни, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини камситишга қаратилган қарорлар устидан берилган шикоятлар бўйича суд ишларини юритишни ва меъёрий ҳужжатларни қонунга хилоф деб топиш ишлари бўйича суд ишларини юритишни ўз ичига олишлиги кўрсатилган.

Бу масала бўйича шуни айтиш жоизки, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни юқоридаги тартибда бўлишлик, бу масалани биринчи навбатда жуда ҳам қалқаштириб юборади. Иккинчидан, фуқаролардан давлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, мажбурий суғурта ҳамда ўзаро солиқлар бўйича боқимандаларни ундириш ишлари ФПКга киритилмай қолдириб кетилган. Учинчидан, бу ушбу масалани ўрганишни қалқаштириб юборади. Бизнинг фикримизча, бу масалага оид бўлган ишларни бир бутун қилиб маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар деб номлаб, махсус кичик бўлим қилиб унга тегишли бўлган ишларни тегишли бўлишига қараб бобларга ажратиб, фуқаролардан давлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, мажбурий суғурта ҳамда ўзаро солиқлар бўйича боқимандаларни ундириш тўғрисидаги ишларни бир боб қилиб киритилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни судда кўриб ҳал қилиш ўзининг процессуал хусусиятлари билан даъволи ишларни кўриб ҳал қилишдан унчалик фарқ қилмайди. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни судда кўриб ҳал қилишнинг хусусиятлари уларни даъволи характерда эмаслигидан далолат бермаслиги керак. Чунки бундай ишларда ҳам суд, маънафатдор шахслар ўртасида маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқ тўғрисидаги низони кўриб ҳал қилади. Бу низо гарчанд маъмурий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиққан бўлса ҳам, у ўзини моддий характерини йўқотмайди.

Даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари асосида ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилиш, унинг қайси органда ҳимоя қилинишига қараб, бир неча кўринишда намоён бўлади. Бунга мисол қилиб судлардан ташқари хўжалик судларида, ҳакамлик судларида ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилишни кўрсатишимиз мўмкин.

Ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилишни турли шаклларда намоён бўлишига асосланган ҳолда юридик адабиётларда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни, мустақил турдаги даъволи ишларга киритиш лозим, деган фикрлар ҳам билдирилган³⁰.

Ушбу фикрлар тўғрисида шунини айтиш керакки, ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилиш турларини юқоридаги тартибда бўлиш, даввонини моддий-ҳуқуқий жиҳатдан бўлишга алоқадор бўлиб суд амалиётини умумлаштириш учун катта аҳамиятга эга. Лекин ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилиш, қандай шаклда намоён бўлмасин, даъво, даъволи ишлар юзасидан, шунингдек, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ҳам, ҳуқуқ тўғрисидаги низони суд ва бошқа органлар хўжалик судлари, ҳакамлик судлари орқали ҳимоя қилишнинг асосий процессуал воситаси бўлиб қолиши керак, гарчанд судга мурожаат қилиш ва иш қўзғатиш воситаси ҳар хил бўлса ҳам. Шу бонсдан ҳам, бизнингча, юқоридаги фикрга қўшилса бўлади.

³⁰ А.А. Добровольский, С.А. Иванова. Советский гражданский процесс. М., 1975, с. 211.

Судларга тааллуқли бўлган даъволи ишлар моддий ҳуқуқнинг турли соҳаларидан (фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ва бошқа) келиб чиқади. Лекин шунга қарамадан, улар даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш тартибида ҳал қилинади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни судда кўриб ҳал қилишнинг алоҳида процессуал хусусиятлари уларнинг даъволи характерига эга эмаслигидан далолат бермайди. Бу ишларнинг ҳаммаси негизда моддий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқ тўғрисидаги низо ётади. Шунинг учун юқорида таъкидлаб ўтилган моддий-ҳуқуқий соҳалардан келиб чиқадиган низолар ва уларни судда ҳал қилиш қанчалик ўзига хос процессуал хусусиятларга эга бўлмасин, бундай хусусиятлар ўша низоларни даъволи хусусиятини инкор этмаслиги керак. Шу маънода бу ишларнинг барчасини даъволи ишлар деб юритиш лозим ва бу ҳақда ФПКга қўшимчалар киритилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Даъволи ишларни судда кўриб ҳал қилиш билан маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал қилишда бир-бирига ўхшаш ҳолатларни ҳам кўришимиз мумкин. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар, моддий-ҳуқуқий табиатидан қатъий назар, ўзининг моҳияти жиҳатидан моддий характерга эга бўлган бундай ишлар бўйича суд ишларини юритиш ҳам даъволи ҳисобланади. Шу маънода фуқаролик суд ишларини юритишга оид ҳуқуқ тўғрисидаги низо судда даъво шаклидан ташқари бошқача шаклда кўриб ҳал қилиниши мумкин эмас.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар юзасидан суд ишларини юритиш фуқаролик суд ишларини юритишга оид бўлган, барча белгиларни ўзида мужассамлаштирган. Тарафлар ўртасидаги низолашаётган ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш жараёнида суд мазкур низо қайси ҳуқуқий муносабатдан келиб чиққанлиги ва бу муносабатни тартибга солиб борадиган ҳуқуқ соҳасидан қатъий назар, фуқаролик процессида даъво шаклидан ташқари амалга ошириши мумкин эмас, деган

фикрга тўла қўшилса бўлади. Айни пайтда таъкидлаб ўтиш жоизки, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар ва судларга тааллуқли килиб белгиланган бошқа ҳуқуқ соҳаларидан келиб чиқадиган ишлар ҳам таъкидлаб ўтганимиздек, даъво ишларини юритиш тартибида судлар томонидан фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қондаларига асосланган ҳолда мазмунан кўриб хал қилинади. Чунки, бундай ишлар негизда ҳуқуқ тўғрисидаги низо ётади. Суд ҳуқуқ тўғрисидаги ана шу низони процессуал қонунчилигида белгилаб қўйилган тартибда, яъни даъво ишларини юритиш тартибида хал қилиши ва иш юзасидан ўзининг қонуний ва асослантирилган хал қилув қарорини чиқариши лозим.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни хал қилиш жараёнида даъвогар бундай ишлар бўйича судга нима билан (ариза ёки шикоят) мурожаат қилганлигини суд эътиборга олмаслиги керак. Гарчи, бу ишлар юзасидан судга мурожаат қилишнинг процессуал шакли бир ҳолда шикоят, иккинчи ҳолда ариза деб юритилиши қонуний тарзда белгилаб қўйилган бўлса ҳам. Чунки, олдин таъкидлаб ўтганимиздек, ҳуқуқ тўғрисидаги низони хал қилиш учун манфаатдор шахс судга қандай шаклда (шикоят, ариза билан) мурожаат қилмасин, бу ишларнинг даъволи табиатини инкор этмайди. Ҳуқуқ тўғрисидаги низони судда хал қилишнинг бирдан-бир процессуал воситаси даъво ҳисобланади ва бу суд ишларини юритиш турлари бўйича ҳуқуқ ҳимоясининг асосий процессуал восита бўлиб қолиши керак. Қуръони Каримда ҳам жиноят ишлари бўйича қозиларга даъво билан мурожаат қилишлик кўрсатилган.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаларидан бири бўлган шикоят билан даъво ўртасидаги умумийликка тўхталиб Н.А.Чечина ва Д.М.Чечотнинг шикоят билан даъво ўртасида кўп умумийлик бор, деган фикрларини А.А.Добровольский жуда ҳам тўғри деб ҳисоблаб, бу муаллифлар даъво сингарни шикоят ҳам бир-бири билан бевосита боғлиқ бўлган мустақил характерга эга бўлган иккита талабни ўзида мужассамлаштирилганлигини

этироф этишларини таъкидлайди; а) маъмурий-хукукий органга нисбатан қўйилган моддий талаб; б) хукукни химоя қилиш учун судга қилинган процессуал талаб. Шикоятчи ҳам, даъво каби суд олдида шундай талабни қўяди. Шикоятни қўриб ҳал қилишда, даъво аризасини қўриб ҳал қилишдагидек, шикоятни қўриб ҳал қилиш тартибининг процессуал конунчилигида кўрсатилганлиги, моддий-хукукий низонинг иштирокчилари бўлган тарафларнинг тенг процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлиши каби процессуал кафолатлар билан ишда иштирок этувчи шахслар ҳам таъминланадилар³¹, деб таъкидлайди.

Бу борада шуни айтиш мумкинки, шикоят ҳам даъво каби бир шахснинг бошқа шахсга нисбатан билдирилган аниқ моддий-хукукий талабини ўзида ифодалайди. Шунинг учун суд бу талабни қанчалик қонуний ва асослангандигини суд мажлисида ҳар томонлама текшириб чиқиши керак.

А.А.Добровольский фикрича, ҳуқуқ тўғрисидаги низо судда фақат даъво шаклида амалга оширилади ва бу шаклдан бошқа шакл мавжуд эмас. Маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилиш воситасини даъво эмас, шикоят деб аташади. Бу низони маъмурий орган билан фуқаро ўртасида, давлат ҳокимияти ва унга итоат этиш муносабатларидан келиб чиқишига оид бўлган хусусиятларини, ҳуқуқ тўғрисидаги низони мазмунан қўриб ҳал қилиш моҳиятини ўзгартирмаган ҳолда кўрсатиб ўтишга асосланган. Маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган низонинг табиатидан келиб чиққан айрим хусусиятларини қўшган ҳолда, бу ишларни ҳал қилиш унинг даъволи табиатини йўқотмайди. Шунинг учун қонунда маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар, айрим қўшимчалар ва истиснолардан ташқари, фуқаролик процессуал Кодексининг умумий қоидалари асосида ҳал қилинади³².

¹ Юридическая процессуальная форма. М., 1976. 200-бет.

² А.А.Добровольский, С.А.Иванова. Кўрсатилган асар. 142-143-бетлар.

Шундан маълумки, бу ишлар қонунда кўрсатилган айрим истиснолардан ташқари даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда ҳал қилинади. Истиснолар таҳлили эса, шунини кўрсатадики, ўша истиснолар ўз навбатида даъво асосида иш юритиш қоидаларига ҳеч қандай муҳим ўзгартиришлар киритмайди. Ана шунинг учун маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ариза ёки шикоятни даъво деб, аташ учун барча асослар бор, деб кўрсатади³³.

А.А.Добровольский томонидан билдирилган юқоридаги фикрлар хусусида шунини айтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал Кодексига фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари даъво тартибидagi ишларни давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича суд ишларини ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш тартибини белгилайди, деб кўрсатилган (ФПКнинг 2-моддаси).

Демак, суд ишларини юритишнинг иккинчи турига оид муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар учун айрим истисноларнинг қонунда белгиланиши, фуқаролик суд ишларини юритиш қоидаларига ҳеч қандай ўзгартириш киритмайди. Шунинг учун юқоридаги фикрларга тўла қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, қонун чиқарувчи органлар ҳам у ёқни бу масалани ҳал қилишда ҳамма вақт ҳам тўғри ёндошадилар, деб бўлмайди. Улар ҳам ўз фаолиятларини амалга ошириш борасида маълум ноаниқлик ва хатоликларга йўл қўйишлари мумкин. Шу маънода ушбу муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар юзасидан судга мурожаат қилишнинг процессуал воситасини шикоят ва ариза деб аташда, бу ишларнинг маъмурий характерга эга эканлигини ва унинг ўзига хос хусусиятларини алоҳида кўрсатиб ўтиш эмас, судга мурожаат қилиш воситаларини даъво деб тўғри номланишда хатоликка йўл қўйган бўлишлари мумкин.

³³ Ўша жойда. 143-бет.

Суд ишларини юритишни иккинчи турига оид муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича тарафлар ўртасидаги низо қандай муносабатдан келиб чиқишидан қатъий назар, ҳуқуқ тўғрисидаги низо ҳисобланади. Шунинг учун бундай низолар бўйича манфаатдор шахснинг қайси йўсинда судга мурожаат қилганлиги таъкидлаганимиздек бу низонинг моддий-ҳуқуқий табиатини ўзгартирмайди. Шу нуқтаи назаридан қараганда, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаси бўлган шикоят ёки аризани иккиланмасдан даъво деб аташа бўлади. Унисида ҳам, бунисида ҳам судга мурожаат қилган шахсни талаби ётади. Бунинг учун барча асослар мавжуд.

Бизга маълумки, суд ишларини юритишнинг ушбу турига оид муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаси икки хил қилиб белгиланган: Биринчиси шикоят; иккинчиси ариза.

Шундан келиб чиқиб, айрим процессуалист олимлар, маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича иш юритишни иккита – даъволи ва даъволи бўлмаган ишлар бўйича иш юритишга ажратиш тўғрисида сарф-ҳаракат қилиб, ушбу масала бўйича таклиф билдирадилар. Жумладан, К.С.Юдельсоннинг фикрича, фуқаролардан давлат солиқлари ва йиғимлари, шунингдек, мажбурий оқладли суғурта миқдори билан боғлиқ бўлган боқимандаларни ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича судга иш шикоят билан эмас, балки ариза билан кўзгатилади. Шунинг учун буни даъволи ишлар бўйича иш кўзгатишга, маъмурий органларнинг ҳаракати устидан берилган шикоятни эса, даъволи бўлмаган низоли ишга киритиш лозим³⁴. Бошқа баъзи муаллифлар ҳам бу ҳолатни қўллаб қувватлайдилар³⁵.

³⁴К.С.Юдельсон. К вопросу об основах законодательства о гражданском судопроизводстве. – «Советское государство и право», 1957, №6, 84-бет.

³⁵М.Г.Авдюков. Виды судопроизводства в советском гражданском процессуальном праве. – «Вестник Университета. Серия Экономика, философия, право», 1956, №2, 117-бет; А.Каверин, А.Корнелюк. Производство по делам возникающим из административно-правовых отношений. – «Социалистическая законность», 1962, №9, 18-бет; А.Корнелюк, А.Коровин. О видах гражданского производства. – Советская юстиция, 1962, №4, 6-7-бетлар.

Ушбу масала бўйича юқорида билдирилган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Чунки, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар юзасидан судга мурожаат қилишнинг процессуал воситалари бундай ишларни даъволи ва даъвосиз турларга бўлиш учун асос бўлмайди. Шунинг учун маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ўрнатилган суд ишларини юритишни, судга мурожаат қилишни процессуал воситасига қараб бўлақларга бўлиш учун ҳеч қандай асос йўқ³⁶, деган фикрга қўшилса бўлади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган барча ишларда ҳуқуқ тўғрисидаги низо, маъмурий орган, мансабдор шахс билан фуқаро ўртасида вужудга келади. Бу низоларни ҳал қилиш учун фуқаронинг маъмурий орган ҳаракати устидан шикоят билан ёки маъмурий органнинг ариза билан судга мурожаат қилиши, низонинг маъмурий-ҳуқуқий характерини ўзгартирмайди. Шу маънода олиб қарайдиган бўлсак, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилишни процессуал воситасига (шикоят, ариза) қараб даъволи ва даъвосиз ишларга бўлиш фикримизча ҳеч қандай асосга эга эмас.

Бундай ишлар бўйича судга қайси шаклда (шикоят, ариза билан) мурожаат қилинмасин, унинг замирида тарафлар ўртасида моддий, маъмурий-ҳуқуқий характердаги ҳуқуққа доир низо ётади. Шунинг учун ҳуқуқни ҳимоя қилишнинг процессуал воситаси бўлган даъво юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, турли шаклларда намоён бўлади. Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ҳам ҳуқуқни даъво асосида ҳимоя қилишнинг алоҳида турлари мавжудлигига гувоҳ бўламиз. Сабаб, буларнинг барчасида юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, судга мурожаат қилган шахснинг ишни кўриб ҳал қилиб бериш тўғрисидаги талаби ётади. Шунинг учун маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ҳам ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш борасида ҳуқуқни даъво шаклида ҳимоя қилишнинг алоҳида турларига тўқнашамиз.

³⁶ А.А.Доброльский, С.А.Иванова. Курсатилган асар. 142-143-бетлар.

Юридик адабиётларда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар доирасини янада кенгайтириш мақсадида нотариат органларининг ҳаракатлари устидан берилган шикоят ва фуқаролик ҳолати актларини қайд қилиш органлари (ФХДЁ) томонидан йўл қўйилган ёзувдаги хатоликларни тузатиш тўғрисидаги ишларни, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларга киритиш тўғрисида фикрлар мавжуд. Жумладан, И.А.Жеруолис, нотариуснинг яъни, маъмурий органининг ҳаракати устидан шикоят келтириш фактининг ўзи шикоятчи билан нотариат органи ўртасида низоининг келиб чиқишидан далолат беради, деб кўрсатади. Унинг фикрича, фуқаро маълум нотариал ҳаракатлар бажарилишини талаб қилиб, нотариат органига мурожаат қилса, шунинг ўзи билан у давлат нотариат органи билан аниқ маъмурий-ҳуқуқий муносабатга киришади. Нотариус томонидан нотўғри бажарилган ҳаракат ёки талаб қилинган ҳаракатни бажаришдан бош тортиш, нотариат органи билан аниқ маъмурий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган иш бўйича шикоят қилиш ҳуқуқини келтириб чиқаради. Нотариат органларининг ҳаракатлари устидан берилган шикоятга онд ишларда манфаати бир-бирига зид бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги низо мавжуд бўлади, деб ҳисоблаб, бу ишларни алоҳида тартибда кўриб ҳал қиладиган ишлардан ажратиб олиб, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларга киритиш керак, деб ҳисоблайди.

Дарҳақиқат, нотариат органлари ва фуқаролик ҳолати актларига онд ёзувларнинг камчиликлари хатоликлари устидан берилган шикоятлар, маъмурий органлар ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан берилган шикоятларга ўхшаб кетади. Шу билан бирга нотариат ва ФХДЁ маъмурий органлар ҳисобланади. Шу жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, бу борадаги ишларни маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар таркибига киритиш маъқул кўринади. Аслида эса, булар бўйича шикоятларни маъмурий органлар ёки мансабдор шахслар устидан келтирилган шикоятлар билан тенглаштириб бўлмайди. Нотариусда шунингдек, ФХДЁда бундай шикоятга онд ишларни кўриб ҳал қилишдан

шахсий юридик манфаатдорлик йўқ. Чунки, судга мурожаат қилгунига қадар шикоятчи, нотариус ёки ФХДЁ органи билан ҳеч қандай моддий-ҳуқуқий муносабатга киришмайди. Шунинг учун ҳам у юқоридаги органларга моддий-ҳуқуқий талаб билан мурожаат қиллолмайди.

Бу борада яна шунини айтиш керакки, шикоятчи билан нотариус ёки ФХДЁ органи ўртасида уларнинг ҳаракатлари устидан шикоятчи томонидан берилган шикоят асосида келиб чиққан муносабат ўз моҳиятига кўра моддий-ҳуқуқий муносабат ҳисобланмайди. Моддий-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этган тарафлардагина ҳуқуқ тўғрисида низо пайдо бўлиши мумкин. Бундай шикоят бўйича судда кўриладиган ишда суд ҳуқуқ тўғрисидаги низони эмас, балки шикоятчининг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатини ҳимоя қилади.

Бундай ишларда ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг йўқлиги, ўз навбатида тарафлар бўлмаслигига сабаб бўлади. Ҳуқуққа доир низонинг мавжуд эмаслиги ва бунинг натижасида моддий-ҳуқуқий муносабатларга ҳос манфаатлари бир-бирига зид тарафларнинг бундай ишларда йўқлиги ушбу ишларнинг маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар таркибига киритиш учун асос бўлолмайди. Яна шунини ҳам таъкидлаш керакки, нотариат ҳамда фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) органлари маъмурий органларга ҳос мажбурий характердаги буйруқ, қарор чиқаришга оид вазифаларни бажаролмайдилар. Улар ҳуқуқни ҳимоя қилишга доир ваколатларни амалга оширадилар, ҳолос.

Нотариуслар ва нотариат ҳаракатларини бажарувчи мансабдор шахслар фаолияти устидан ва фуқаролик ҳолати актларида йўл қўйилган хатоликлар юзасидан берилган шикоятларга оид ишлар, фуқаролик процессуал Кодексда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар таркибига киритилган. Бу ишлар олдин алоҳида тартибда судлар томонидан кўриб ҳал қилинган бўлса, эндиликда алоҳида тартибда эмас, балки маъмурий ишлар юзасидан суд ишларини юритиш тартибда ҳал қилиниши керак.

Бизнинг фикримизча, юқоридаги ишларни алоҳида тартибда кўриладиган ишлар таркибидан олиб, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар таркибига киритиш ҳеч қандай асосга эга эмас. Таъкидлаб ўтганимиздек, давлат нотариати, шунингдек, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) органи маъмурий органлар ҳисобланса ҳам, маъмурий органларга хос мажбурий характерга эга бўлган фармойишлар, буйруқлар, қарорлар чиқариб, уларнинг ижросини талаб қилиб, ижрони бажармаганларга нисбатан чора кўриш ҳуқуқларига эга эмаслар. Энг асосийси, бундай ишларда ҳуқуқ тўғрисида низо мавжуд бўлмайди. Ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг мавжуд эмаслиги бундай ишларда тарафларнинг бўлмаслигига сабаб бўлади.

Мабодо, уларда низо келиб чиқадиган бўлса, суд бу ишларни алоҳида тартибда эмас, суд ишларини юритишнинг умумий қондасига асосан ҳал қилиши лозимлиги Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 305-моддасида кўрсатилган. Ушбу бобнинг номи баҳадан холи эмас. Чунки у судда кўриб ҳал қилинадиган ишларни қайси ҳуқуқ соҳасидан келиб чиқишини билдирмайди. Бобнинг номи ҳам буни аниқлаб олиш учун имкон бермайди.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқига оид дарсликларда ва Россия Федерациясининг Фуқаролик процессуал кодекси ва унга берилган шарҳларда (231-232-моддаларида) бизнинг Кодексимиздаги давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга оид ишлар маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш³⁷, деб жуда ҳам тўғри номланган. Сабаб, фуқаролар судга ўз-ўзидан шикоят қилмайдилар. Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга шикоят қилиш маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқади. Давлат органлари ва мансабдор шахсларни ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга шикоят қилиш

³⁷ Гражданский процесс. Учебник. «Проспект», Москва, 1998, 279-бет; Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу под редакцией доктора юридических наук, профессора Ш.К.Третьякова. Издательство «Спартак», Москва, 1996, 337-338-бетлар.

хукуки Конституциямиз бўйича фуқароларга берилган ҳуқуқларнинг кафолатидир, холос.

Бу ҳолат шикоятга оид ишларни маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқишлигини билдирмайди. Шикоятга оид судда кўриб ҳал қилинадиган ишлар, бир бутун ҳуқуқ тизимига кирадиган мустақил ҳуқуқ соҳаларидан қайси биридан келиб чиқишини билиш керак. Шикоятга оид судда кўриб ҳал қилинадиган ишлар қайси ҳуқуқ соҳасига оид муносабатлар эканлигини билиш назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексини учинчи кичик бўлими маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича иш юритиш деб, 26- боби эса, умумий қондалар деб номланиб, бунда маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган судларга тааллуқли бўлган ишларнинг турлари кўрсатилса, илмий жиҳатдан тўғри бўлади. Чунки фуқароларнинг шикоятлари бўйича судларда кўриб ҳал қилинадиган давлат органлари ва мансабдор шахсларни ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари (қарорлари) таъкидлаганимиздек бу ишларни маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқишини билдирмайди.

Бундан ташқари, фуқаролардан давлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар мажбурий суғурта ҳамда ўзаро солиқлар бўйича боқимандаларни ундириш борасидаги ишлар ҳам маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлардан бири бўлиб ҳисобланади. Шундай бўлишига қарамасдан, бу ишларни судга тааллуқлиги ва буларни судда кўриб ҳал қилишлик Кодексимизда ўз ифодасини топмаган. Бу ҳолат Кодексимиздаги камчиликларидан бири ҳисобланади. Бу камчиликни бартараф қилиш учун ушбу масалага оид қўшимча молдалар ишлаб чиқариб, ФАКга киритилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Солиқ кодексига бу ишларни судда кўришлиги кўрсатилган бўлса ҳам, ҳал қилишнинг процессуал тартиби иш бўйича қимлар судда тараф бўлиб қатнашади, иш бўйича суднинг чиқарган ҳал қилув қарорини қонуний кучга қириши ва унинг ҳуқуқий оқибатлари ўз ифодасини топмаган.

Фукаролик процессуал кодексига юқоридаги масала бўйича бир боб киритилиб унда ариза бериш ва уни ҳал қилиш, суд ҳал қилув қарори тўғрисида тегишли моддалар киритилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганлардан ташқари бу ишларда даъволи ишлар ва маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларга хос бўлган хусусиятлар йўқ. Қайд этилган ҳолатлар ўз мавқеи нуқтаи назаридан бу ишларни алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишлар эканлигидан далолат беради. Бу ишлар қайтадан қонуний тарзда суд ишларини юритишни учинчи тури бўлган ФПК 279-моддасида кўрсатилган алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишлар жумласига киритилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят ёки ариза бериш бўйича суд ишларини юритиш айрим қўшимча ва истиснолардан ташқари даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда судлар томонидан мазмунан кўриб ҳал қилинади. Бу ишларни судда кўриб ҳал қилиш жараёнида тарафлар келишув битимини туза олмайдилар, даъводан воз кечолмайдилар, даъвои тан олмайдилар, даъволи ишларга хос бўлган қарши даъво қўзғатилмайдилар.

Дарҳақиқат, маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича ишда иштирок этувчи шахслар томонидан “қилишув битими, қарши шикоят, шикоят ёки даъвои ўзгартириш” сўзлари қонунчиликда ишлатилмайди. Лекин бу ишларни кўриб ҳал қилиш жараёнида бундай ўзгартиришларга йўл қўйиш мумкин. Бизнинг фикримизча, бундай ишлар бўйича шикоят ёки аризадан воз кечиш, қилишув битимини тузмаслик, қарши шикоятга йўл қўймаслик, фукаролик суд ишларини юритишнинг асосий принципларидан бўлган фукароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, айниқса, эркин ҳуқуқлик ва тортишувчилик принципіга зиддир.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъволи ишлардан истисно тариқасида юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолатлар, бундай

ишларни судда кўриб хал қилишни Фуқаролик суд ишларини юритишни алоҳида тури сифатида ФПКда кўрсатилган бўлса ҳам, бундай ишларни судда кўриб хал қилишда давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахслар, фуқаролар, фуқаролик суд ишларини юритишнинг асосий принципи — эркин ҳуқуқлик ва тортишувчилик принципига асосланган ҳолда судга тақдим этган шикоятда кўрсатилган талабидан воз кечиши, келишув битими тузиш, даъво талабларини ўзгартириш, қарши даъво кўзғатиш ҳуқуқига эга. Фақат буларни ФПКнинг учинчи кичик бўлимига оид ҳуқуқий нормаларга қўшимчалар киритиб кўрсатиб қўйилса мақсадга, мувофиқ бўлади.

§ 3. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, МАНСАБДОР ШАХСЛАР ХАТТИ-ХАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР БЎЙИЧА СУД ИШЛАРИНИ АЛОХИДА ТАРТИБДА ЮРИТИШДАН ФАРҚИ

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга доир ишлар бўйича суд ишларини юритиш нафақат даъволи ишлардан, шу билан бирга, суд ишларини юритишнинг бошқа турларидан ҳам фарқ қилади. Жумладан, алоҳида суд ишларини юритиш, сиртдан суд ишларини юритиш, суд буйруғи асосида суд ишларини юритиш турларидан.

Бу турдаги суд ишларини юритишнинг ўзига хос жиҳатлари шундан иборатки, бундай ишларни судда кўриб хал қилиш жараёнида маълум ваколатга эга бўлган давлат органининг вакили ёки мансабдор шахс иштирок этади. Иккинчи томондан, оддий фуқаро иштирок этади. Шунинг учун шикоят бўйича кўриб хал қилинадиган ишларда жавобгар тарихасида давлат органи ва бошқа органнинг вакили қатнашади. Бундай ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаси, даъво аризаси эмас, балки шикоят ва ариза ҳисобланади. Суд судга мурожаат қилган шахсни тегишли бўлишига қараб шикояти ёки аризасига асосан давлат органи ва бошқа орган, шунингдек, мансабдор шахснинг хатти-ҳаракатларини (қарорларини) қанчалик қонунга асосланганлигини текширади. Бу ҳаракатлар маъмурий ҳуқуқий муносабатларга хос бўлганлиги учун, бундан кейин маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритиш деб бу ҳақда фикр юритамиз.

Маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судда кўриб хал қилинадиган ишлар юзасидан судга мурожаат қилиш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳолатлардан бири ҳисобланади. Масалан, ФПКнинг 269-моддасига асосан фуқаро ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бевосита судга ёки бўйсунув тартибида юқори органга, мансабдор шахсга ҳақли. Агар фуқаро бўйсунув тартибида юқори органга ёки мансабдор шахсга шикоят

билан мурожаат қилган бўлса, юқори орган ёки мансабдор шахс шикоятни бир ой ичида қўриб чиқиши шарт. Агар фуқаронинг шикоятига рад жавоби берилса ёки у шикоят берган кундан эътиборан бир ой ичида жавоб олмаса, шикоят билан судга мурожаат қилишга ҳақли бўлади.

Судга шикоят билан мурожаат қилишнинг қуйидаги муддатлари мавжуд:

а) фуқарога ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилганлиги маълум бўлган кундан эътиборан уч ой;

б) фуқаро юқори органдан, мансабдор шахсдан шикоятни қаноатлантириш рад этилганлиги тўғрисида ёзма маълумот олган кундан эътиборан бир ой ёки фуқаро ўзининг шикоятига ёзма жавоб олмаган бўлса, шикоят берилган кундан эътиборан бир ой ўтгандан кейин. Агар шикоят бериш муддати узурли сабабларга қўра ўтказиб юборилган бўлса, суд ўтказиб юборилган муддатни тиклаши мумкин.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилишнинг процессуал воситаларидан бири бу – судга мурожаат қилувчи шахснинг аризаси ҳисобланади. Масалан, прокурор давлат органи ва бошқа орган ёки мансабдор шахс томонидан чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида судга шикоят билан эмас, ариза билан мурожаат қилади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга шикоят қилган шахсдан, даъволи ишлар бўйича даъвонинг қиймати бўйича эмас, балки қатъий суммада давлат божи ундирилади. Бу ҳолат ҳам бундай ишларни ўзига хос хусусиятга эга эканлигидан далолат беради.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритишнинг ўзига хос бўлган жиҳатлари, уни даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритишдан фарқи масаласида батафсил ёритиб берилганлигини ҳисобга олиб, бу турдаги иш юритиш юқорида қўрсатиб ўтилган жиҳатлари билан алоҳида тартибда суд ишларини юритишдан фарқ қилади.

Алоҳида суд ишларини юритиш тартибда судлар томонидан кўриб ҳал қилинадиган ишлар ҳам маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар каби, ФПКнинг 279-моддасида қонуний тарзда кўрсатиб қўйилган. Булар қуйидагилардан иборат: 1) юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар;

2) фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ва фуқарони ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар;

3) фуқарони муомала лаёқатини чеклаш ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;

4) мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;

5) тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чакириб иш юритиш);

6) ғайриқонуний тартибда психатрия стационарига ётқизиш;

Алоҳида суд ишларини юритиш тартибда судлар томонидан мазмунан кўриб ҳал қилинадиган ишлар ҳам ушбу Кодексининг 30-35-бобларида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қондаларига мувофиқ кўриб ҳал қилинади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилувчи шахс деб аталса, алоҳида суд ишларини юритиш тартибда ҳал қилинадиган ишлар бўйича судга мурожаат қилувчи шахс, манфаатдор шахс деб айтилади. Бундай ишларда суд ҳуқуқ тўғрисидаги низони эмас, балки манфаатдор шахсни қонун билан ҳимоя қилинадиган қонуний манфаатни ҳимоя қилади.

Маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларда шикоят ёки ариза билан судга арз қилувчи шахс билан давлат органининг вакили ёки мансабдор шахслар тараф бўлиб қатнашса ва суд булар ўртасидаги низони ҳал қилса, алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишларда, ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг йўқлиги туфайли жавобгар тараф ҳам бўлмайди. Шунинг учун бундай ишларда суд фақат судга ариза билан мурожаат қилган манфаатдор шахсни қонуний манфаатини ҳимоя қилади. Бу

ишлар бўйича судга муурожаат қилишнинг процессуал воситаси маъмурий-хукукий муносабатларидек шикоят ёки прокурорни аризаси эмас, манфаатдор шахснинг оддий аризаси ҳисобланади.

Маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар айрим қўшимча ва истиснолар билан фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига мувофиқ судлар томонидан кўриб ҳал қилинса, алоҳида тартибда кўриб ҳал қилинадиган ишлар ҳам суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда кўриб ҳал қилинади. Суд ишларини юритишнинг бу икки тури, бўйича судда кўриб ҳал қилинадиган ишлар ўзларининг ҳал қилишнинг процессуал тартиби билан бир-бирига ўхшаб кетади.

Маъмурий-хукукий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича суд ишларини юритишдан, алоҳида тартибда суд ишларини юритиш ижро босқичини қўлланмаслиги билан ҳам фарқ қилади. Бундай ишларда судга муурожаат қилган шахс учун маълум хуқуқларни вужудга келтириш, ўзгартириш ёки тугатишга оид юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилайди ва шу билан суд чекланади.

§ 4. СИРТДАН ИШ ЮРИТИШ

Фуқаролик суд ишларини юритиш турларидан яна бири бу — сиртдан иш юритишдир. Сиртдан иш юритиш амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал Кодексига янгилик сифатида киритилган. Бундай тартибда иш юритиш 1963 йилда қабул қилинган ва 1964 йилнинг январ ойидан кучга киритилган ва 1998 йилнинг январигача фуқаролик суд ишларини юритиш тартибини белгилаб амалда бўлган Фуқаролик процессуал кодексда қонуний тарзда белгилаб қўйилмаган. Шунинг учун сиртдан иш юритиш ФПКга киритилган янги қоида ҳисобланади.

Сиртдан иш юритиш тартибда фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиш Чор Россиясининг 1864 йилдаги “Устав гражданского

судопроизводство” номли қонулар тўпламида берилган. Бу Уставга тегишли бўлган нормалар асосида фуқаролик суд ишларини юритиш Улуғ Октябрь Революцияси ғалаба қозонганидан кейин “Суд тўғрисидаги” биринчи декретга асосан бекор қилинган.

Ҳозирги кунда Сиртдан иш юритиш тартибига оид нормалар МДХ мамлакатларининг ГПКларида ҳамда бизнинг ФПКмизда қонуний тарзда ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал Кодексини 19-боби ва ушбу бобга тегишли бўлган 224-236-моддаларида сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш яъни сиртдан иш юритиш билан боғлиқ ҳуқуқий масалалар ва буларни ўзига хос жиҳатлари ўз ифодасини топган.

Сиртдан иш юритиш тартибига кўриб ҳал қилинадиган ишларда икки тараф (даъвогар ҳамда жавобгар) қатнашиши керак. Лекин сиртдан иш юритишни ўзига хос бўлган асосий хусусияти шундаки, фуқаролик иш бўйича ишда иштирок этувчи тарафлардан бири бўлган жавобгарни ишни кўриб ҳал қилиш борасида суд мажлисига келмаганлиги билан боғлиқ. Агар суд мажлисида кўриб ҳал қилинадиган фуқаролик иши бўйича суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига келмаган тақдирда, даъвогар эътироз билдирмаса, суд иш бўйича сиртдан ҳал қилув қарори чиқариши мумкин. Ишни бундай тартибда кўриш ҳақида суд ажрим чиқаради. Жавобгар тегишли тартибда хабардор қилинганлиги ҳақида ишда маълумот бўлиши лозим.

Агар ишда бир нечта жавобгар иштирок этадиган бўлса, суд мажлисига улардан бири ёки айримлари келмаган тақдирда, келмаган жавобгарга нисбатан сиртдан ҳал қилув қарорини чиқаришга йўл қўйилади (ФПКнинг 224-моддаси).

Юқоридаги модданинг мазмунидан кўриниб турибдики, суд мажлисида мазмунан кўриб ҳал қилинадиган фуқаролик иши бўйича жавобгар тараф, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида албатта хабардор қилинган бўлиши ва уни тегишли тартибда хабардор қилинганлиги

тўғрисидаги суд чакирув хати ишда бўлиши керак. Акс ҳолда, жавобгар тараф суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинмаган ҳисобланади. Бундай ҳолда унга нисбатан суд сиртдан ҳал қилув чиқараолмайди.

Агар суд ишда асосий тараф бўлган жавобгарни суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда (ФПК 132-моддаси) хабардор қилмасдан, фуқаролик иши бўйича унга нисбатан сиртдан ҳал қилув қарори чиқарган бўлса, суднинг бу ҳал қилув қарори сиртдан чиқарилган ҳисобланмайди ва жавобгар тарафни суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмай чиқарилганлиги сабабли, албатта, бекор қилинади (ФПКнинг 314-моддаси).

Демак, сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш учун асос, фуқаролик ишини кўриб ҳал қилиш тўғрисидаги суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида иш бўйича асосий тарафлардан бири бўлган жавобгарни ФПК 133-моддасига кўра хабардор қилиш ва уни хабардор қилинганлиги тўғрисидаги суд чакирув қоғозини ишда мавжуд бўлиши, шунингдек, унинг йўқлигида ишни кўриб ҳал қилиш тўғрисида даъвогар тарафнинг розилиги ҳисобланади.

ФПКнинг 224-моддасининг мазмунига асосан, жавобгарнинг суд мажлисида иштирок этмаганлиги ва унга нисбатан суд томонидан сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш асосларини уч турга бўлиши мумкин:

а) суд мажлисида мазмунан кўриб ҳал қилинадиган фуқаролик иши бўйича суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида жавобгар тарафни тегишли тартибда ўз вақтида хабардор қилинганлиги ва уни хабардор бўла туриб суд мажлисига келмаганлиги;

б) жавобгар тарафни суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида ўз вақтида хабардор қилинганлигини исботлайдиган далилни (суд чакирув қоғози) ишда мавжудлиги;

в) даъвогар тарафни, фуқаролик ишини тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгарни иштирокисиз кўриш учун эътироз билдирмаслиги.

Суд томонидан сиртдан хал қилув қарорини чиқариш учун кўрсатиб ўтилган асосларга асосланиб, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Суд мажлисида мазмунан кўриб хал қилиниши лозим бўлган фуқаролик иши бўйича, суд мажлисининг кўриш ваки ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгарни суд мажлисига келмаслиги, уни хабардор қилинганлигини исботлайдиган далилни ишда мавжудлиги ва даъвогарни, жавобгар тарафни йўқлигида ишни кўришга эътироз билдирмаганлиги асосида суд томонидан иш бўйича хал қилув қарорини чиқаришга сиртдан иш юритиш дейилади.

Сиртдан иш юритиш тартибининг ўзига хос хусусиятларидан бири, ишни кўриш ваки ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган ва суд мажлисига келган тарафнинг ҳуқуқларидир. Бу масала ФПКнинг 225-моддасида кўрсатишган. Ушбу моддада кўрсатилишича, агар суд мажлисига келган даъвогар ишни жавобгар иштирокисиз сиртдан иш юритиш тартибда кўришга рози бўлмаса, суд ишни кўришни кейинга қолдиради ва келмаган жавобгарга судда такрор кўриладиган вақт ва жой ҳақида қайта хабар юборади.

Фуқаролик иши сиртдан иш юритиш тартибда кўрилганида, суд иш бўйича судга тақдим этилган мавжуд далилларни текшириш билан қифояланади, тарфаларнинг вақт ва илтимосларини эътиборга олиб, хал қилув қарорини чиқаради, суднинг бу хал қилув қарори, сиртдан чиқарилган деб аталади. Иш сиртдан иш юритиш тартибда қўрилганида даъвонинг асоси ёки предмети ўзгартирилиши ёки даъво талабларининг миқдори кўпайтирилиши мумкин эмас. Ушбу ҳолатлар сиртдан иш юритишни ўзига хос жиҳатларидир.

Суд фуқаролик ишини сиртдан иш юритиш тартибда мазмунан кўриб хал қилиб бўлгандан сўнг, сиртдан хал қилув қарорини чиқаради. Суднинг бу хал қилув қарори ҳам ФПКнинг 206-моддасида кўрсатишган талабларга жавоб бериши керак. Суднинг бу хал қилув қарори ҳам кириш, баён, асослантурувчи ва хулоса қисмлардан иборат бўлиб, унинг ҳар бир

қисмида баён қилинган ҳолатларнинг йиғиндиси бу ҳал қилув қарорининг мазмунини ташкил қилади.

Сиртдан чиқарилган суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида бошқа суд ҳал қилув қарорларининг хулоса қисмидан фарқли ўлароқ, бу ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш ҳақида ариза бериш муддати ва тартиби кўрсатилган бўлиш керак. Бошқа суд ҳал қилув қарорларининг хулоса қисмида ҳал қилув қарорлари устидан юқори судга шикоят бериш ёки протест келтириш муддати кўрсатилади.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги ариза, ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзига берилади. ФПКнинг 229-моддасида кўрсатилишича, суд мажлисига келмаган жавобгар тараф, иш бўйича ҳал қилув қарори чиқарилганидан кейин ўн беш кун ичида уни қайта кўриш ҳақида ариза бериши мумкин. Шу модданинг иккинчи қисмида сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори устидан ушбу Кодекснинг 37-бобида белгиланган тартибда ҳам шикоят бериш (протест келтириш) мумкин деб кўрсатилган.

ФПКнинг 229-моддасининг мазмунидан шу ҳолатни аниқлаш мумкинки, сиртдан чиқарилган суднинг ҳал қилув қарорини қайта кўриш учун ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзига ариза билан мурожаат қилиш муддати алтернатив тарзда белгиланган. Шунга кўра, суд мажлисига келмаган жавобгар хоҳласа 15 кун ичида (ФПКнинг 229-моддаси), хоҳласа ФПКнинг 37-бобининг 320-моддасига кўра 20 кун ичида ҳал қилув қарорини қайта кўриш учун суднинг ўзига ариза бериши мумкин. Бу ҳолат суднинг сиртдан чиқарган ҳал қилув қарори қайта кўриш учун суд мажлисига келмаган жавобгарга берилган имтиёздан далолат берса-да, ФПКнинг 320-моддасида белгилаб қўйилган суд ҳал қилув қарорлари устидан шикоят ва протест келтириш тўғрисида белгилаб қўйилган муддатни бузишдир.

Фуқаролик суд ишларининг юритиш турлари бўйича кўриб ҳал қилинган фуқаролик ишлари бўйича қабул қилинган ҳал қилув қарорлари суд ҳокимиятини амалга оширувчи давлат ҳокимияти органининг одил судлов

акти бўлиб ҳисобланади. Буларнинг ҳаммаси ҳам инсон ва фуқароларнинг бузилган ёки низолаштирилган моддий-характердаги субъектив ҳуқуқлари ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган. Шундай экан, суднинг сиртдан чиқарган ҳал қилув қарори ҳам одил судлов акти, бошқа ҳал қилув қарорларидан фарқи жиҳати йўқ. Бу ҳал қилув қарори устидан ўша суднинг ўзига 15 кун ёки 20 кун ичида уни қайта кўриш тўғрисида ариза бериш мумкинлигини белгилаб қўйилганлиги шахслар учун маълум қийинчиликлар туғдиради. Иккинчидан, тегишли тартибда хабардор қилинган ва суд мажлисига келмаган тарафга маълум қулайликлар яратади.

Нима учун судга келган жавобгар тараф суднинг ҳал қилув қароридан норози бўлса 20 кун ичида юқори судга, судга келмаган жавобгар эса 15 кун ёки 20 кун ёки бир йил ичида ҳал қилув қарорини қайта кўриш учун ариза бериши керак? Фуқаролик суд ишларини юритишнинг ҳар бири тури, фуқаролик суд ишларини юритиш олдидан турган ФПКнинг 4-моддасида кўрсатилган вазифаларни бажариш учун хизмат қилади. Шунинг учун барча суд ҳал қилув қарорларини қайта кўриш учун ариза, шикоят ёки протест келтириш муддати бир ҳилда белгиланиши мақсадга мувофиқ бўлиб, шахсларга (жисмоний ва юридик) қулайликлар яратади ва суд ҳал қилув қарорлари устидан ариза, шикоят ва протест келтиришга оид ФПКнинг нормаларини такомиллаштириш учун хизмат қилади.

Фуқаролик ишлари суд, сиртдан иш юритиш тартибиде суд мажлисида кўриб, кўрилган иш бўйича сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини нусхасини жавобгар тарафга юбориш керак. Ҳал қилув қарорини нусхасини жавобгар тарафга юбориш муддати ФПК 228-моддасида кўрсатилган. Ушбу моддада кўрсатилишича, суд мажлисига келмаган тарафга сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг нусхаси шу қарор чиқарилган кундан эътиборан беш кундан кечиктирилмай юборилди.

Тараф деганда даъвогар ҳамда жавобгар тушунилади. Даъвогар тараф келмаса, суд ишни сиртдан иш юритиш тартибиде кўриб ҳал қилолмайди.

Суд, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига келмаса ва даъвогар жавобгарни йўқлигида ишни кўриб ҳал қилиш учун эътироз билдирмаганлигини ҳисобга олиб, суд ишни бор далиллар асосида ҳал қилиб, иш бўйича сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариши мумкин. Шунинг учун ФПК 228-моддасининг мазмуни, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган ва суд мажлисига келмаган жавобгар тарафга сиртдан чиқарилган суд ҳал қилув қарорининг нусхаси шу қарор чиқарилган кундан эътиборан беш кундан кечиктирмай юбориши керак деб баён этилса, тўғри ҳамда мақсадга мувофиқ бўлади.

Суд мажлисига келмаган жавобгар суднинг иш бўйича сиртдан чиқарган ҳал қилув қарорини нусхасини олиб, уни мазмуни билан танишгандан сўнг, ундан норози бўлса, уни қайта кўриб чиқиш учун ўша суднинг ўзига ариза бериш керак. Ишни қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги аризада қуйидагилар кўрсатилиши керак:

1) сиртдан ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг номи;

2) ариза бераётган тараф (жавобгар)нинг номи;

3) суд мажлисига узурли сабабларга кўра келмаганликдан далолат берувчи ҳолатлар рўйхати ва уларни тасдиқловчи далиллар, шунингдек, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг мазмунига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган далиллар рўйхати;

4) ариза берувчи тараф (жавобгар)нинг илтимоси;

5) аризага илова қилинган материалларнинг рўйхати.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги ариза ишда иштирок этувчи шахсларнинг сонига мутаносиб миқдорда нусхалари билан судга тақдим этилиши керак. Ариза берганлик учун давлат божи тўланмайди. Бу ҳам сиртдан суд ишларини юритишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Фуқаролик иши юзасидан суднинг сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш учун ариза берган тараф (жавобгар)га ҳам берган

аризаси бўйича давлат божини тўлаганлик жорий қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, суд ҳал қилув қароридан норози бўлиб, апелляция ёки кассация тартибда шикоят қилган тарафлардан Ўзбекистон Республикасининг давлат божи тўғрисидаги ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йилдаги давлат божининг ставкалари тўғрисидаги қарорига асосан давлат божи ундирилади. Бу ҳолат ФПК 104-моддасида ҳам кўрсатилган.

Суд иш кўришни вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган, аммо суд мажлисига келмаган тараф (жавобгар)дан иш бўйича сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини олгандан сўнг, иш бўйича ишда иштирок этувчи шахсларни сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўришнинг вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилиш, уларга шу ариза ва унга илова қилинган материалларнинг нусхаларини юбориш билан боғлиқ ҳаракатларни бажариши керак. Бу ҳаракатларни бажаришдан асосий мақсад, иш бўйича тақдим этилган ҳужжатлар ҳамда суд ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисида судга берилган аризада баён этилган ҳолатлар билан танишиб, аризани қайта кўриш бўйича суд мажлисига тайёргарлик кўришдан иборат.

Фуқаролик иш бўйича суд мажлисига келмаган тараф (жавобгар)ни иш юзасидан сиртдан чиқарилган суд ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисида ушбу ҳал қилув қарорини чиқарган судга тақдим этган аризасини суд, ариза судга тушган пайтдан бошлаб ўн кун ичида суд мажлисида кўриб чиқиши керак. Ҳал қилув қарорини кўришнинг вақти ва жойи тўғрисида суд, ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилиши керак. Лекин тегишли тартибда хабардор қилинган шахсларни суд мажлисига келмаслиги, иш бўйича сиртдан чиқарилган суд ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисида жавобгар томонидан судга тақдим этилган аризани кўриб ҳал қилиш учун тўсқинлик қилмайди. Агар суд иш бўйича суд томонидан сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги аризани кўриш вақти ва жойи тўғрисида ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилмасдан қўрган бўлса, ФПКнинг 162-моддаси ва 314-моддасининг иккинчи бандининг

мазмунини қўпол равишда бузган бўлади. Бу эса ўз навбатида суд ҳал қилув қарорини бекор қилишга сабаб бўлади.

Суд сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги аризани суд мажлисида кўриб чиққандан сўнг, бу ҳақда ажрим чиқариши керак. Суд ўзининг ушбу ажримида ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисида судга ариза берган жавобгар тарафни даъво талабларини қаноатлантириш ёки уни рад этиш масаласини узил-кесил ҳал қилинган бўлиши керак. Агар суд аризани қаноатлантирмаслик тўғрисида ажрим чиқарган бўлса, бундан норози бўлган жавобгар тараф, суднинг бундай ажрими устидан хусусий шикоят бериши мумкин.

Фуқаролик ишлари сиртдан иш юритиш тартибида ҳал қилган суднинг ушбу ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисида судга тақдим этган аризаси юзасидан чиқарган ажрими ўз моҳиятига кўра муҳим аҳамиятга эга бўлган процессуал ҳужжат ҳисобланади. Суд ўзининг ушбу ажрими билан ўзига юклатилган ваколатлари амалга оширади. Суднинг бу борадаги ваколатлари ФПК 233-моддасида кўрсатилган. Ушбу моддага асосан суд сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги аризани қайта кўриб, ушбу масала бўйича ўзининг чиқарган ажрими билан аризани қаноатлантирмаслиги мумкин, шунингдек, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва аввалги таркибидаги ёки бошқа таркибдаги суд томонидан ишнинг мазмунан кўришни тиклаши мумкин (ФПК 233-моддаси).

Сиртдан суд ишларини юритишнинг ўзига хос хусусиятларидан бири — фуқаролик ишлари бўйича суднинг сиртдан иш юритиш тартибида чиқарган ҳал қилув қарорини маълум асослар мавжуд бўлган тақдирдагина ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзи томонидан бекор қилиш ваколатига эга эканлигидир. Бу ҳолат суд ишларини юритишнинг бошқа турларига хос бўлмаган хўлатларидан бири ҳисобланади.

Сиртдан иш юритиш туридан ташқари, бошқа суд ишларини юритиш турлари бўйича масалан, даъволи ишлар бўйича суд ишларини юритиш, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг

хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича суд ишларини юритиш ҳамда алоҳида тартибда суд ишларини юритиш ва суд буйруғи бўйича суд ишларини юритиш асосида кўриб ҳал қилинган фуқаролик ишлари бўйича суд томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарорларини, ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзи бекор қилолмайди. Улар фақат ФПКнинг 213-моддасида кўрсатилган ҳолатларни, яъни ҳал қилув қароридаги ёзувларда очик кўриниб турган арифметик хатоларни тузатишлари мумкин.

Ҳал қилув қарори чиқарган судлар сиртдан чиқарган ҳал қилув қароридан ташқари, ҳал қилув қарорини мазмунини ўзгартира олмайдилар. Чунки, ҳал қилув қарори ўзгармас характерга эга бўлади. (ФПК 212-моддаси). Сиртдан чиқарилган суд ҳал қилув қарорини шу ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзи бекор қилади.

Иш бўйича сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини, шу ҳал қилув қарорини чиқарган суд томонидан бекор қилиш учун қуйидаги ҳолатлар асос бўлади:

а) агар сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисидаги аризани кўриш вақтида суд, жавобгар тарафнинг суд мажлисига келмаганлигига узурли сабаб борлигини ва бу ҳақда судни ўз вақтида хабардор қилиш имконияти бўлмаганлигини аниқласа;

б) сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини мазмунига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган далилларни тақдим қилаётганлигини аниқласа;

Ушбу асослардан бири мавжуд бўлган тақдирда, сиртдан ҳал қилув қарорини чиқарган суд ўзининг ушбу ҳал қилув қарорини бекор қилиб, ишни мазмунан кўришни тиклаб, ишни мазмунан кўриб ҳал қилиб даъвогарни даъво талабини қаноатлантириш ёки рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши лозим.

Агар иш бўйича сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори, шу ҳал қилув қарорини чиқарган суд томонидан бекор қилинса, фуқаролик ишининг мазмунан кўриш тикланади. Бундай ҳолда фуқаролик иши ФПКда назарда

тутилган қоидалар асосида олиб борилади. Ишни мазмунан кўриш тикланганда, фуқаролик иши, фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда, суд мажлисида мазмунан кўриб ҳал қилиниди.

Бу борада яна шунини айтиш керакки, ФПК 132-139-моддаларида назарда тутилган қоидаларга биноан, суд чакирув қоғозлари бўйича ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинган жавобгар, суд мажлисига келмаса ҳам, иш бўйича чиқарилган ҳал қилув қарори сиртдан чиқарилган ҳисобланмайди. Жавобгар бу ҳал қилув қарорини сиртдан чиқарилган қарор сифатида қайта кўришни талаб қилишга ҳақли бўлмайди.

Фуқаролик ишлари бўйича сиртдан иш юритиш тартибида судлар томонидан (умумий ва хўжалик) сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори ФПКнинг 217-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ қонуний кучга кирилади. Ушбу моддага асосан, суднинг ҳал қилув қарори, агар унинг устидан шикоят берилмаган ёки протест келтирилмаган бўлса, апелляция шикояти бериш ёки протест келтириш муддати ўтгандан кейин қонуний кучга кирилади. Ҳал қилув қарори устидан ишда иштирок этувчи шахслар томонидан апелляция шикояти берилган ёки прокурор томонидан апелляция протести келтирилган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиқиб ҳал қилув қарорини бекор қилмай, уни ўзгаришсиз қолдирган бўлса, шу пайтдан бошлаб ҳал қилув қарори қонуний кучга кирилади.

Ҳал қилув қарорини қонуний кучга кириши маълум ҳуқуқий оқибатларга ҳам олиб келади. Масалан, ҳал қилув қарори ўзгармас характерга эга бўлади. Бу дегани ҳал қилув қарорини қабул қилган суд уни мазмунан ўзгартиролмайди. Иккинчидан, тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар, шунингдек, уларнинг ҳуқуқий ворислари судга ўша талаблар билан ва ўша асослар билан қайтадан талаб қўйишга олмайдилар, шунингдек, бошқа процесда суд аниқланган фактлар ва ҳуқуқий муносабатлар ҳақида низолаша олмайдилар. Учинчидан, ФПК 5-моддасига асосан бошқа шахсларни манфаатларини ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлган прокурор ёки давлат бошқаруви органлари, корхона, муассаса, ташкилот ва айрим

фуқаролар судга берган даъво аризалари бўйича фуқаролик ишлари судда қўрилган бўлса, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, манфаати судда ҳимоя қилинаётган шахс учун мажбурий бўлади. Бу ҳолатлар фуқаролик иши бўйича суд томонидан сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига ҳам тегишлидир.

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА.....	3
§ 1. ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА КЎРИБ ҲАЛ ҚИЛИНАДИГАН ИШЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....	5
§ 2. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК, МАНСАБДОР ШАҲСЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА ИШ ЮРИТИШ ТАРТИБИ ВА УНИНГ ДАЪВОЛИ ИШЛАРДАН ФАРҚИ.....	20
§ 3. ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, МАНСАБДОР ШАҲСЛАР ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР БЎЙИЧА СУД ИШЛАРИНИ АЛОҲИДА ТАРТИБДА ЮРИТИШДАН ФАРҚИ.....	54
§ 4. СИРТДАН ИШ ЮРИТИШ.....	57

СУД ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ МУАММОЛАРИ

**(ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, МАНСАБДОР
ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ХАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН
БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАР ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА СУДДА КЎРИБ ҲАЛ
ҚИЛИНАДИГАН ИШЛАРНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ТАРТИБИ)**

Ўқув қўлланма

Мухаррир: **С.Ўтамова**
Мусаххих: **Н.Бекмуродов**
Компьютерда терувчи: **Г.Нурлибоева**
Компьютерда саҳифаловчи: **Ш.Ақбаров**

*Ушбу ўқув қўлланма Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёт
бўлимида чоп этиш учун тайёрланди*

Босишга рухсат этилди 5.09.2008.
Бичими 84/108_{1/52}. Шартли босма табағи 4,5.
Адади 50 нусха. Буюртма № 108.

*Фалсафа ва ҳуқуқ институти ризографида чоп этилди.
Манзил: 100170, Тошкент шаҳар, И. Мўминов кўчаси, 9-уй.*